ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВІЦЬКИЙ.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

Накладом Української Книгарні

850 Main St., Winnipeg, Man

Романові Секединському
за точне учащання до Рідної Школи
від Св. Николая
27. XII. 942 р. Б.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВІЦЬКИЙ.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

(З ілюстраціями Е. Турбацького).

Накладом Української Книгарні
850 Main Str. — Winnipeg, Man.

З друкарні "Канадийского Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

I.

Широкою долиною між двома рядами пологих гір тихо тече по Васильківщині невеличка ріка, Раставиця. Серед долини зеленіють роскішні густі та високі верби: там стоїть село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трема верхами, а коло неї невеличка дзвіниця заплуталась в зеленому гіллї висшої від неї груші. Подекуди між вербами та садами білїють хати та чорніє покрівля високих клунь.

По обидва береги Раставиці, через усю Вербівку, стелять ся огороди та левади, не одгорожені тинами. Один город відділяєть ся від другого рядком верб, невеличкою межою. Понад самим берегом вєть ся в траві стежка через усе село. Підеш тою стежкою, глянеш кругом себе, і всюди бачиш зелене, зелене море верб, садів, конопель, соняшників, кукурузи, трави та густої осоки.

От стелять ся пологі, як скатерть, зелені левади. Густа як руно, трава й дрібненька тонісінька осока доходить до самої води. Подекуди на жовтозеленій скатерті темнїють темнозелені кущі верболозу, то кругленькі, то ніби гостроверхі топольки. Між мягкими, обкладеними зеленим оксамитом берегами вєть ся гадюкою Раставиця на сїм сяжнів вшир, наче передражнює великі розкішні ріки, як часом маленькі дїти передражнюють старших. А там далї вона полилась між високими вербами та лозами, що обступили її стїною, з обох боків. Одна висока верба похилилась над водою й своїм голим стовбуром, своїм круглим густим верхом дивить ся в саму середи-

ну річки. А там далї верби оступились від берега і розсипали-ся купами на зеленій траві. Скрізь по обидва боки Раставиці стелять ся розкішні огороди, жовтіють тисячі голов соняшників, котрі ніби поспинались та заглядають поверх кукурузи на річку; там далї набігли на річку високо коноплї і залили берег своїми гострими важкими пахощами. Довге гарбузиня зі своїми розкішними, як сито, листками, наче простягло ся бігти до води, як череда з поля. В одному місци розріс ся чималий вишник; там далї від берега коло самих хат, ростуть груші та яблунї, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками, а ондечки серед одного города вгнїздилась прездорова стара, широка та гіллята груша, розіклала своє гілля трохи не при землї, на буряки та картофлю. Соняшники заплутали ся своїми жовтими головами в гіллї.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов верби та верби: то стоять рівною стїною, то збились в прездоровий круглий стовп; то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики шляркою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблї знов у два ряди видивляють ся в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, вкривають гіллям здоровий панський млин. Низше ставка Раставиця знов повила ся між зеленими левадами та вербами, а далї сховала ся у дубовий ліс та й утїкла в Рось. Всї улиці в Вербівці ніби обсажені високими вербами: то поросли кілки огорожі. Усе село наче в роскішних алеях, а між вербами знов зеленіють городи, темнїють плямами коноплї, жовтіють соняшники.

Як залле Вербівку лїтне палке сонце, як залле зверху золотом та сріблом соняшне марево, то вся кучерява зелень здаєть ся буйними морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили й затопили долину і скаменїли, піднявшись високо в гору. Дивиш ся й не надивиш ся, дишеш й не надишеш ся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям.

В кінци села, коло самої Раставицї, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата на силу сьвітила ся білими стї-

нами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. В садку зеленіла трава. Вербовий частокіл до самого берега прийняв ся й пустив від себе широке гілля; вербові кілки, густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийняли ся на сирій землї й були на поготові розрости ся високим деревом.

Була неділя. Сонце скотило ся на захід. Починало вечеріти. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотила ся з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову а другу одкинув на траву. Чорне волося на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали проти білої свити. Загоріле лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивав ся, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син, Микола. Горяче сонце заглянуло під грушу, обсипало огнем та бляском білу сорочку, чорняве лице. Микола почув, як сонце припекло в щоку, перекинув ся на бік, липнув очима й знов їх заплющив.

Чує він через легкий сон, що якась дївчина співає тонким голосом пісні. Та пісня здалась йому через сон якимсь дивом. Йому здавало ся, що він не спить і дивить ся в гору на гілля. Зелений лист на груші став скляним. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміня сонця наскрізь пронизує кождий листок, як тихий вітер має листом. Лист черкаєть ся об лист й тихо дзвенить. Він чує, нїби той голос, та пісня ллєть ся на його з верху, з того листя; йому здаєть ся, що співає кождий листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сиплять ся йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляєть ся на той дивний лист й примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пірям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила широкий, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускала ся нище по гіллї. З золотих крил посипались огневі іскри, впали на кришталевий лист і лист ще краще задзвенів і заспівав разом з птицею. Птиця спускала ся все нище та ни-

ще. Миколї хотїло ся її впіймати... Він простяг руку, а птиця знов пурхнула в гору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щоки і запекли огнем.

Микола прокинув ся, й все диво, хто його зна, де й дї-лось. Перед ним блищала зелена левада, лиснїла проти сонця чиста вода в Раставицї, а по другий бік річки в березї стояла якась дївчина, брала воду й співала піснї. Микола вглядів

...."а по другий бік річки в березї стояла якась дївчина, брала воду й співала піснї"....

її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї, вглядів її лице з чорними бровами. Дївчина витягла відро води коромеслом, вхопила другим кінцем коромесла друге відро, легко й проворно кинула коромесло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями. Ще раз повернулась вона, глянула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс, чорні брови, та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на левадї в вербах.

Микола пізнавав дївчину і не пізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов наче побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і загоріле на сонцї, лице.

— Що се за дївчина? Де вона взяла ся в нашому селї- — думав молодий Джеря, надіваючи шапку й перекладаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня і ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, блїда з темними очима, з сухим лицем. На Джерисї була юбка з темного цицу та сорочка з товстого полотна; її голова була заверчена наміткою. Намітка сьвітилась, і через неї було видно високий очіпок з лапатими червоними квітками на жовто-горячому полї. Жовті старі чоботи були почервенені по самі кісточки, і тільки холяви жовтїли ще проти призьби. Чорні брови оддалеки, дуже виразно чорнїли під білим пружком намітки. Поруч з Джерихою сидїли чотири молодицї, позавязувані здоровими хустками на високих очіпках. Чотири голови, позавязувані здоровими хустками, як завязують ся в київщинї, були нїби намальовані на білїй стїнї. Старий Джеря в однїй сорочцї стояв коло воріт з якимсь чоловіком. Молодицї розмовляли, та цокотїли, як птицї на деревї. Джериха розказувала десятий раз, як її син тої недїлї перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з одної ноги на другу, як засоромив ся й почервонїв. Вона була така щаслива, що невеличкі темні й ясні очі так і вертїлись на всї боки.

— Господи! скілько я переносила дякови курей, скілько однесла полотна, яєць, грошей! А все таки мій Микола вивчив ся читати, дякувати Господеви милосерному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я сама не своя. Бю поклони та молю ся, та хрещу ся. А се недавно я вже говорила свойому старому, чи не час женити сина. Я вже старіюсь, час би взяти собі гарну

невісточку в хату; та не знаю, до кого-б осе старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усїх дївчат на селї, пересудили й богатих і бідних й запинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського богатиря, молода й гарна дївчина.

Джериха не вважала, що Варка була богачка, а її син був убогий. Вона знала, що всї дївчата водили очима слїдком за Миколою, а як він ішов улицею, то вибігали дивитись на його, аж перелази тріщали.

Сонце било проміням ізза причілка. Половина двора була окрита ясним червоним сьвітлом, половина лежала в тїни. Микола вийшов з вишника, увесь облитий сонцем. На сонцї було дуже виразно видко його хисткий тонкий стан, його тонку шию з кісточкою на горлї, трохи білїйшою від загорілого лиця, його невеликі руки з тонкими пальцями.

— За вовка промовка, а вовк у хату, — промовила мати, вглядївши сина; — а ми сину, осе говорили про тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Що-ж ви говорили про мене, мамо? — спитав син.

— А те, що тебе час женити! — сказала мати. І молодицї знов почали вихваляти Варку на всї боки.

— Хвалїть та глядїть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола і почув, що в його душі ще й досї лунає пісня незнакомої дївчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на улицї між вербами затупотів кінь. Ізза верби висунулась кінська голова, а за нею зачорнїла висока шапка, зачервонїло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули неласкаві сїрі очі. То був осавула. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодицї з серпами панське жито жати! — закричав осаула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунув ся проз ворота і сховав ся за

вербами. Всї в дворі замовкли. Нїхто не зняв осавулї шапки, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: "а бодай тобі заціпило! кричить, як скажений, наче нам позакладало уха!"

Осавулин голос дав знати, що сьвято скінчилось. Молодиці встали з присьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слїдком за нею пішов і син. Джериха скинула намітку і почала її згортувати, а згорнувши намітку, помогла синови складати білу празникову свиту дрібними хвалдами.

Сьвіт вечірного сонця заглянув в причілкове вікно і позолотив білу скатерть на столї, білу стїну з понамальовуваними червоними та синїми квітками в зеленому листї. Тї здорові квітки були далеко кращі від квіток, що малюють по стїнах дївчата: їх малював Микола. З краю на полиці, рядом з горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив правдивий майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколинї книжки: граматика, часословець та товстий псалтир.

Микола вчив ся читати з великою охотою, прочитав від дошки до дошки ввесь часословець і псалтир, і не раз в недїлю або в сьвято батько й мати загадували його читати десятий раз той самий псалтир, самі сидїли мовчки, згорнувши руки, зітхали, нїби й справдї розуміли. Вони тїльки знали, що там написано все по божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не розумів.

Ховаючи в скриню празникову одежу, мати знов почала мову про богачку Варку.

— Пошлемо, сину, в осени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого-ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так сину?

— Може, мамо, так, а може й нї. Хто його зна, як воно буде.

— Чому-ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим мамо, що я її не хочу сватати.

— Та чому-ж не хочеш? Вона-ж хвалити Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіть ся, мамо, з тою Варкою. Варка та й Варка! наче більше дівчат нема на селї.

— Осе який ти палкий! Наче мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березї.

— А кого-ж ти думаєш сватати? Може яку убогу? Про мене, бери й убогу, але тим не здобрієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одежу в скриню, затопила в печі і заходилась варити вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягати струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку і сам вивчив ся грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорогу скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дївчатам та хлопцям.

Микола натяг струни, повів смичком, і жалібна пісня розлягла ся по хатї. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурила ся.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертають ся на очі, сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блїдим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморщки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця від горячого сонця, грубі руки, все се нїби говорило, що йому важко жило ся на сьвітї. На його пальцях, навіть на долонях шкіра так поморщилась та порепалась на жару. На лївій руцї всї пальцї трусились без перестанку, навіть тодї, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хлїба на панщинї за свій довгий вік!

Сонце тихо сїдало за селом. Сїмя сїла вечеряти коло по-

рога на дворі. Батько й мати все говорили синови, що в осени треба їм шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податки великі.

Після вечері Микола взяв свиту і ліг спати на току на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба і дивив ся на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, темний та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, як виробляні з каміня, а над вербами розстеляло ся глибоке темне небо. Густо, прегусто висипались зорі на небі. Микола не міг відорвати очий від неба, водив очима за зорями, придивляв ся до густої квочки, до воза, до волосажара, і йому здавалось, що небо, то якась велика дивна книга, а зорі то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх читати. Він вглядів дві ясні зорі вкупі, і йому здалось, що одна зоря, то доля тої дївчини, що перед вечором брала в березї воду.

За рікою засьпівали на улиці дївчата. Микола схопив ся, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дручків, з поручатами по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збирала ся улиця.

Дївчата й хлопцї тільки що збирали ся, наче птицї злїтались. Микола вглядів під вербами білі плями: то біліли на дївчатах сорочки. Він пішов до дївчат. Незнакомої дївчини не було між ними. Він тільки почув, що дївчата реготались, пригадували якесь чудне дївчаче імя і не пригадали.

— На нашому кутку в Кавунів найняла ся з присілка якась дївчина, та так чудно її звуть, що, їй Богу, нїяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та нїяк не пригадаю! — говорила одна дївчина до другої.

— Може вийде на улицю, то сама пригадає, — обізвав ся один парубок.

Микола догадав ся, що мова мовилась мабуть про нову дївчину на селї, і почав ждати. Довго сьпівали дївчата, довго гуляли хлопцї, не вважаючи на те, що другого дня треба було

рано вставати ще й на панщину йти, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола побрів до дому. Він вернув ся на тік і заснув міцним здоровим молодим сном, забувши й дівчат і всї зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та з матїрю вже й пообідав. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хлїба на полудень, пішов на панський лан левадами понад річкою. Поперед його йшла купа дївчат з серпами. Дївчата вглядїли на левадї кущ калини. На калинї вже червонїли китяги ягід. Дївчата кинулись до куща, одломили на маленькій гільцї червоної калини з зеленим листєм і позаквітчували собі голови. Вони сьміялись, жартували і хапались, щоб часом хто не вглядїв, як вони ломили чужу калину. Ізза верби вийшов Микола, і всї дївчата, наче сполохані птицї, зняли ся й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дївчат на перелазї і зараз впізнав ту дївчину, що брала воду на березї: впізнав її гнучкий тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонцї червоні ягоди калини між зеленим листом. Він тепер придивив ся, що в неї були темні, як терен, очі і довгі, довгі чорні вії. Вона глянула на його й спустила вії на щоки; вії зачорнїли на молодих щоках, як шовк. На дївчинї була дуже бідна одежа; рукави на сорочцї були ледви поцятковані попівкою та маленькими блїдими зірочками.

Ту дївчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька і надавав його дїтям такого йменя, що всї люди на селї ніяк не могли убгати його собі в голову, а баба повитуха нїколи не могла донести в своїй голові того імя до дому і губила його на поповому порозї.

Тїй дївчинї піп дав імя Минодора, а люде по селї звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дївчат, всї дївчата разом

так і засьпівали пісні, як пташки на весняному сонці. Разом з дівчатами засьпівала й Нимидора. Микола пізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій дивний сон під грушею. На його серце полила ся така радість, таке щастє, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здало ся, що разом з Нимидорою засьпівали верби в лузї, засьпівала калина, засьпівало синє небо.

Дівчата нагнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях і зайняли постать на панському лані. Микола став жати рядом з Нимидорою.

Сонце високо підбило ся в гору. На дворі стало душно. Микола з Нимидорою врізав ся в високе густе жито, як ліс, і почав з нею розмовляти. Він признав ся, що бачив її вчора в вечері в березї і почав розпитувати, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама не стямилась, як від разу розказала йому про все своє житя.

— Я родом з присілка Скрипчинців, промовила Нимидора. Моя мати вмерла і покинула мене маленькою. Я й не памятаю своєї матері, але як почну думати та нагадувати, то менї здасть ся, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, красша від усіх молодиць, скільки я бачила їх на сьвітї, в доброму намистї, в червоній з торочками хустці на голові, та в жовтих сапянцях. І тепер де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та в жовтих чоботах, то менї здаєть ся, ніби я побачила рідну матїр. Як була я малою, то менї було не раз снить ся, що моя мати чеше менї коси, вплїтає червоні кісняки, вбірає мене в квітки та в стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

— Я жила в дядька, доки підросла. Дядина моя була для мене дуже лиха. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинцїв, а мене все обминала. Осе було її дїти пустують, вона на них сердить ся, а на мене згонить злість. Вона мене й лаяла гірше й била гірше, ніж своїх дітей. До своїх було ледви дотор-

кнеть ся долонею, а мене так лясне, що я не знаю, де й дітись. Ніколи я не зносила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини, а латана сорочка все було сьвітить ся на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: як би була жила моя мати, вона-б мене пожалувала і гостинця менї принесла-б, і вишила-б менї квітками сорочку, і купила-б стрічок та квіток Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то менї й снить ся моя мати такою, як я собі її пригадувала.

— Підросла я, мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку. Господи! що я намучила ся з його малими дітьми. Було хазяйка посадить менї на руки опецьковату дитину, а я ще й сама дитина. Трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть в поле, а мене покинуть в дома з дітьми. Дивлю ся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купають ся, а менї не можна й відступити від дітий. Господи, як менї хотіло ся погуляти та побігати! Як би була жива моя мати, і яб гуляла з дітьми. Ой мамо моя, доле моя! на що-ж ти мене такою малою покинула? Я ввесь свій дитинячий і дівочий вік поневірялась в чужій хатї в чужих людий і не зазнала ласкавого слова.

— Стала я дівкою і найняла ся за наймичку в одного богатого чоловіка. Хазяїни були люди добрі, та не було менї вільного часу ні посьпівати, ні потанцювати, ні сорочок хмелем повишивати. Від ранку до вечера робота та робота, а прийде ніч, упадеш на голу лавку та й заснеш, як мертва. Тільки почне на сьвіт благословитись, хазяйка сама лежить, а мене будить корову доїти та до череди гнати. Було вийду на двір з дійницею; соловейки щебечуть, аж сади розлягають ся; небо ледви починає червоніти. Я сяду доїти корову, а менї здаєть ся, що я стою коло припічка; в печі палає полумя, я висовую горщок з печі. Дою корову й сплю. Як би була жива моя ненька, вона б не будила мене вдосьвіта з теплої постелї.

Нимидора замовкла і схаменулась. Її стало чудно, що вонаросказує про себе хлопцеви, котрого побачила вперве; але

як глянула вона на його чорні брови, карі очі, то їй знов схотілось говорити про свою лиху долю.

— Яка ти дівчино, безталанна, — тихо промовив Микола. — Чи довго, як ти служила в того чоловіка?

Ласкавий голос зачепив Нимидору за саму душу. Ой гарні-ж твої, козаче, карі очі, гарні твої чорні брови! вони випитають в мене всю щиру правду! подумала Нимидора і знов почала росказувати.

— Три роки служила я в того богатого чоловіка ще й на весілю в його старшої дочки за дружку була.

— От мабуть надавали всякого добра дочці? — промовив Микола.

— Що надавали то надавали! Батько поїхав на ярмарок і купив скриню на коліщатах, здорову, гарну, зелену з великими червоними квітками. Господи! подумала я, ото як би мені така скриня! Мати справила дочці червоні чоботи, купила шість разків доброго різаного намиста з срібним дукачем. Цілу пилипівку ми пряли на скатерті та на рушники. Настала весна. Ми пішли на леваду білити скатерті на рушники. Вмачаю я рушники, розстеляю на зеленій траві, а в мене з очий капають сльози. Коли-ж я собі, думаю, напряду рушники та ще й квітками повишиваю. Чужа мати, чуже щастя тільки жалю мені завдали....

Нимидора заговорила про рушники, про весіля, схаменулась і почервоніла, як польова маківка. Ой Господи! що се я верзу парубкови про своє весіля! подумала вона. Але глянула вона на Миколу, і його чорні брови знов виманили в неї усю щиру правду.

— Сиджу я під вербою стережу рушників, та крадькома від хазяйки вишиваю хмелем собі сорочку, а не вербі сіла зазуля й почала кувати. Не куй, сива зазуле не каже мені богато літ жити! — промовила я; на що мені молоді літа, та вік довгий, коли я проживу його в наймах. Зазуля пурхнула з верби, а ізза верби крикнула хазяйка і почала мене лаяти, що я не гляджу хазяйського діла, а роблю свою роботу.

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесло, і ті сльози наче огнем впали на Миколину душу. Серце, козаче, подумала Нимидора: твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають менї за матїр, за батька, за брата, за все, що було на сьвітї найлюбійшого, наймилїйшого. Нимидорі здало ся, що її стало легче на горячому сонцї чуже жито жати поруч з Миколою, неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре-ж тобі, Нимидоро, тепер в Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах. Кавун, чоловік добрий, та за те Кавуниха дуже лиха: гризе мене, як іржа залїзо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне менї в батька-матїр. І я бою ся його ласкавого слова, як огню.

Микола заранї нажав копу жита і почав жати для Нимидори. Він врізав ся в жито далеко від женцїв і все кидав жменї жита на Нимидорині купи. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женцї вернули ся з поля, вернув ся й Микола. Джериха наварила на вечеру кулїшу. Сімя сїла вечеряти мовчки. Важка праця відняла від усїх розмову. Мати й батько вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку, Нимидору.

— Коли-б ви, мамо, знали, я чудно звуть Кавунову наймичку — обізвав ся Микола.

— А як же її звуть? — знехотя спитала мати.

— Нимидора, — сказав Микола. — Сьогодня вона з нами жала жито на ланї.

— І справдї чудно, я-б не хотїла, щоб мою невістку так чудно звали, — сказала мати так собі, навманя.

Син здавив губи і насупив брови.

— Чи вийдеш в суботу на улицю? — спитав другого дня Микола в Нимидори на ланї.

— Рада-б вийти, та Кавуниха не пустить, — сказала Нимидора.

— То ти не питай її; хоч вибери вікно, а на улицю виходи.

... "Вона з розгону наткнулась на нього і тихо крикнула."...

— Може й прийду.... побачу... — сказала Нимидора.

В суботу в вечері Нимидора помила миски й ложки змила голову, трохи прибралась і ждала, поки поснуть хазяїни. Вона лежала на лаві коло вікна і навмисне трохи відхи-

лила кватирку. На дворі вже зовсім стемніло. В хаті стало чорно, наче хто позатуляв вікна, пообкладав стіни чорним сукном. В вікно блиснули зорі. Нимидора не спала: сон десь далеко утік від неї і пішов на очерета та на болота. В неї щоки палали, — огнем, а серце тьохкало, а душа холола від страху. В відсунуту кватирку було чути дівочу пісню на улиці. Коли ще за двором хтось свиснув раз, потім другий і третий, Нимидора тихесенько встала. В неї руки дрожали; вона ледви налапала коло сінешних дверий засівку, відсунула її і відхилила, двері тихо рипнули.

— Хто там! — закричала з просоня Кавуниха та й знов захропіла на всю хату.

Нимидора, як стояла, так і скаменіла. Вона прислухалась, що Кавуниха захропіла й засвистіла носом, ще трохи відхилила двері, ледві просунулась і побігла за двір. Там її ждав Микола. Вона з розгону наткнулась на нього і тихо крикнула.

— Спить Кавуниха? — спитав Микола.

— Спить, аж носом свистить, сказала Нимидора, і вони обоє пішли на улицю де, висьпівували дівчата. Тепер Нимидорі здало ся, що її випустили з клітки на волю, що вона пурхнула на якийсь широкий без краю степ, а синє небо, і летить на волї, і сама не знає. Їй так стало легко, любо, наче вона на сьвіт народилась, наче її рідна мати встала з домовини і принесла для неї з того сьвіта нове щастє, нову жизнь.

Довго сьпівали дівчата і хлопці. Нимидора роспрощалась з Миколою, повернула до Кавунів, і знов наче перед нею стало пекло, куди їй треба було вертатись.

Прийшла вона до хати, хотіла відчинити двері, двері не відчинялись. Кавуниха прокинулась, вийшла на двір, догадалась, що Нимидора на улиці, і заперла двері засовом.

Нимидора сіла на призьбі і заплакала, потім подумала, встала і пішла на причілок. Там був приставлений на горище товстий дручок, по котрому кури лїзли на сідало. Нимидора, обпираючись о стіну руками, полізла на горище по дручку.

Дручок зігнув ся і трохи не переломив ся. Легко й прудко, як та коза, вона вхопилась за кінець сволока, вискочила на сволок і крадькома полізла по горищі. Одна курка крикнула з просоня. Нимидора спустила ногу на драбину і налапала ногою купу колючок. Кавуниха обвішала усі щаблї колючками. Нимидора поколола собі руки й ноги і почала злїзати в сїни по дверах. Вона стала великими пальцями на дверї, налапала ногою клямку, легісїнько скочила на землю, вбігла в хату; впала на лаву і заснула, навіть не дрімавши.

В недїлю вдосьвіта Кавун встав, вийшов у сїни, глянув на драбину, обквітчану колючками і крикнув на всї сїни аж Кавуниха й Нимидора прокинулись.

— На бісового батька ти осе заквітчала колючками драбину, неначе молоду до вінця, — крикнув він до жінки.

— Чого се ти розносив ся з чортами до служби? Перехрести попереду лоба. Хіба не чуєш, що до церкви дзвонять, — обізвалась з хати Кавуниха.

Нимидора вхопила кухоль з водою та швиденько дала драла на двір умиватись.

— На те заквітчала драбину, щоб твоя наймичка не бігала до хлопцїв на улицю, — промовила Кавуниха.

— А хоч би й побігла на улицю... Аби дїло робила. Хіба-ж і ти дївкою не бігала на улицю?

— А не бігала...

— А вже-ж не бігала! Як той хорт, плигала через тини та через перелази.

— Я була хазяйська дочка, а Нимидора наймичка. Коли найняла ся, то нехай держить ся хати, а то яка з неї буде робота в день? Куняти-ме над роботою цїлий день.

—Чи вже-ж ти осе в ночі бігала з заступом за колючками?

— А хочби й бігала, що тобі до того. Чого се ти все оступаєш ся за нею, наче вона твоя жінка? Я понабиваю на щаблях голок та шпильок, не то що колючок навішаю.

Кавун замовк. Кавуниха сціпила губи та все скоса поглядала на Нимидору, не говорячи до неї й слова.

"Не можна менї до тебе на улицю виходити", говорила Нимидора Миколї в недїлю в вечері.

— Буду слати до тебе в осени старостів, коли так; одначе батько й мати хотять мене сеї осени оженити.

Нимидора почервонїла і трохи не зомлїла. Вона почала готувати рушники й відклала гроші на скриню.

Прийшла осїнь. Пан оповістив, щоб весїля справляли на селї разом одної недїлї, а хто опізнить ся, то буде справляти в другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вгорювати сина женитись сеї осени і слати старостів до богачки Варки.

— Не хочу я сватати Варки, — сказав Микола, бо маю собі дївчину на примітї.

— Кого-ж ти, сину, маєш на примітї? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку се Нимидору? вона не вербівська! — сказав батько.

— Вона, тату з присїлка, сирота і вже давно служить в Кавунів.

— Як-же ми будемо брати в свою хату невістку, коли ми про неї нїчого й не чули? — аж скрикнула Джериха: — може вона якась приблуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештаєть ся по сахарнях тих бурлак.

Син почервонів і розсердив ся.

— Ви, мамо, може і не знаєте, а я її добре знаю: кращої від неї дївчини нема в цїлому нашому селї.

Ой Господи милосерний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що богачка Варка не буде її невісткою: так, сину, не можна сватати ся. Як же таки можна не спитавшись броду та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду; не будете жалкувати на Нимидору: вона дївчина здорова, робоча, бо цїлий вік

була в наймах, а в наймах не можна сидїти, згорнувши руки. Її дядько живе в присїлку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки і перегодя промовив:

— Коли ти хочеш її сватати, то ми попереду про неї роспитаємо в добрих людий, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Стало ся так, як хотів син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обмінялись хлї- бом, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря з сином пішов до скрипчинсько- го пана просити, щоб він згодив ся пустити Нимидору з Скри- пчинців. В Скрипчинцях був свій пан та ще й небогатий. Він мав тілько один присїлок і з великою неохотою пускав дївчат заміж в чужі села. Джеря просив, благав, але все те нїчого не помогло. Пан сказав, що випустить Нимидору тілько тодї, як з Вербівки яка-небудь дївка вийде заміж в Скрипчинцї. Микола вийшов від пана нї живий, нї мертвий. Він прийшов до дому, не промовивши нї одного слова, ходив цїлий день, опустивши голову. Якби міг, він здаєть ся, задусив би пана своїми руками.

Вже прийшла осїнь. На селї почались весїля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в цер- кві, а в неї сльози текли по лицї та капали на намисто.

На Миколине щастє один скрипчинський парубок посва- тав вербівську дївчину. Скрипчинський пан згодив ся відпус- тити Нимидору. Вся сїмя в Джериній хатї наче ожила. Дже- риха готувалась на весїлє. Нимидора наче знов на сьвіт на- родилась.

Старий Петро Джеря вдяг ся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горівки, взяв хлїб під пахву і пішов з одним старостою до попа торгувати вінчаня.

Піп у Вербівцї був молодий і вже нагнав плату за тре- би в двоє.

Джеря прийшов, поцїлував батюшку в руку, поклав на

стіл хлїб, поставив пляшку горївки і почав питати в батюшки, скільки він хоче за вінчаня.

— Як даси десять карбованцїв, то повінчаю сина, — сказав піп.

— Батюшко! і помилуйте й пожалуйте! я чоловік убогий. Де менї в сьвітї взяти десять карбованцїв. Нехай буде три карбованцї.

— Не можна. Тепер і для нас час трудний. Все подорожало, — сказав батюшка, — даси вісїм карбованцїв, то повінчаю. В тебе один син. Вінчанє, се таке дїло, для котрого парубок повинен збиратись заздалегідь.

— Змилосердїть ся, батюшко! Їй Богу не могу заплатити так богато. Нехай уже буде нї по моєму, нї по вашому: — нехай буде чотири карбованцї.

— Нема що й говорити. Бери могорич та йди собі до дому.

Джеря взяв могорич і хлїб та й пішов з хати. Він постояв у сїнях, пошептав ся з старостою та й знов вернув ся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвав ся батюшка з другої хати.

— І помилуйте, й помилуйте! Треба гроший і на весїля, і на подушне. Їй Богу, богато для мене! Нехай буде пять карбованцїв. Се вже й Бог так велїв.

Батюшка подумав, подумав і згодив ся.

— Давай могорич! — сказав він, — давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіль білу хусточку, з червоними пружками, вивязав з узла пять карбованцїв і поклав на стіл. Потім він налив чарку горівки і почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарцї Джерї й старостї. Вони випили, довго приказуючи над чаркою, попращались і пішли до дому.

Нимидора подякувала Петрови Кавунови і пішла в присїлок до дядька: в дядька мали справляти весїля.

Старий Джеря й собі готував ся до весїля. Він купив де-

сять відер горівки: вісім відер взяв у жида за готові гроші, а два відра узяв на борг.

Микола просив батька відослати кілька відер до Нимидориного дядька: він знав, що в Нимидори нема гроший, і що її дядько не покладе свого шага на весіля.

В неділю після вінчаня йшла з церкви Нимидора, вся в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, здорова, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки і сьпівали весільних пісень. Прямо з церкви вона пішла з дружками до попа, а потім до Джері. Як углядїла її Джериха, як побачила її повне румяне лице, високий зріст, то забула навіть на той час про богачку Варку. Після обіда в Нимидориного дядька на застеленому столї стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столї лежав здоровий коровай, обтиканий голубамц, позолоченими сухозліткою; кругом коровая лежали шишки. На посадї сидїла Нимидора, спустивши очі до долу, а кругом стола сидїли дружки і сьпівали весїльних пісень. В хатї було повнїсенько людий. Дїти стояли на лавках, на полу, навіть на припічку. Дружки сьпівали, а Нимидора плакала. Вона згадала свою покійну матїр. — Якби була жива моя покійна мати, в мене коровай був би білїщий, і рушники були-б не такі прості, й одежа на менї була-б не така убога. Не так виряжала-б мене з дому мати, як виряжає дядина.

Перед вечером прийшов молодий з боярами, свашками та світилками. Нимидорі стало веселїще, а все таки її думка лїтала коло могили своєї матери. Ввечері дружки почали розплїтати Нимидорі коси й засьпівали сирітських пісень, як дочка ніби розмовляє з покійною матїрю, просить матїр встати з домовини та подивитись на свою дитину, а мати одказує, що земля надавила її груди, що вона вже не встане з домовини, а тільки набіжить над селом білою хмаркою, впаде дрібним дощем і гляне з високого неба на свою дорогу дочку. Нимидора почала прощатись з дядьком та з дядиною, згадала свою матїр, згадала своє сирітство, свій важкий вік у наймах і так заплакала, що за сльозами й сьвіта не бачила.

В вечері смерком одвезли молоду в Вербівку. Як переїзджала молода через вербівську греблю, хлопці наставили кулів, наклали соломи і запалили. На других кутках, де були весіля, так само йшла перезва, скрізь по селу палало полумя. Усе село ніби палало перезвою, бо все село гуляло на весілї. В близьких селах думали, що в Вербівці пожежа.

Другого дня, в понеділок не було й панщини. Все село гуляло на весілї. На Нимидору надїли Миколину шапку, на шапку поклали довгу червону стрічку і повели молодих до попа скривати. За молодими йшли музики, за музиками йшли чоловіки та молодиці. Ввесь попів двір був залитий народом; бо в той час разом привели скривати усїх молодих з села. В кождому кутку двора грали музики, танцювали молодиці, доки не вивели з попової хати молодих. Потім приданки засьпівали, музики заграли. Народ рушив з двора. Підняв ся такий галас, крик, що вже не можна було розібрати, де сьпівають, а де грають. Тільки решета гули та брящали, та подекуди серед галасу й шуму вискакували дуже тонкі жіночі голоси. За двором народ розпишав ся на всї кутки понад Раставицею, і голос музик, і сьпів молодиць почав відріжнятись один від другого, і ще довго було чути музики то сьпіви між вербами та між хатами.

В Джериній хатї цілий день грали музики, цілий день пили та закушували. Випили всю горівку та ще й не стало, виїли цїлу дїжку солоних огірків, цїлу дїжку капусти, поїли ввесь хліб, всї паляницї. Старий Джеря витрусив усї кишенї, ще й до жида на заставу віднїс свій кожух.

В вечері попід дворами їздив осавула на кони і загадував усїм на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що празник скінчив ся. Всї почали розходитись до дому. Джерина хата опорожнилась.

В вечері в Джериній хатї блищав каганець. Джериха й Немидора кинулись прибірати в хатї й перемивати посуду. Весїльний чад вийшов у всїх з голов. Джеря й Джериха на волї передумували, скільки вони втратили гроший на весїля. Треба

було заплатити жидови, заплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Гроший не було ні копійки.

— А що, стара будемо робити?Чим будемо оплачувались? промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хлїба. Хвалити Бога, хлїб уродив.

— А як не стане хлїба, що будемо їсти? — сказав батько.

— То заробимо; хіба-ж не маємо рук, чи що, — обізвав ся син.

—- А коли-ж ми його заробимо? хіба за тою панщиною похопиш ся заробити, — сказав батько.

— Бодай ту панщину чорт забрав собі до пекла! — промовив син.

Мати знов згадала про богату Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню і скоса глянула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хатї проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодицею ще вища і показнїйша. Її чимале лице стало ніби більше й виднїйше. Чорні брови ясно малювались на широкому лобі, навіть при неясному сьвітлї від каганця. В тихої та доброї свекрухи десь узяли ся гостренькі пазурі тай висунулись, наче з мягких котячих лапок.

Задумав ся батько, тяжко зітхнувши, задумав ся молодий Микола, задумалась мати. Тільки Нимидора була щаслива. Вона ніби знайшла свою рідну матїр, свого батька, свою хату. Вже для неї нетреба було більше поневірятись в наймах у чужих людий.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосьвіта вставати та на панщину поспішати, — сказала мати, стаючи перед образами і починаючи хреститись.

Погасло сьвітло в хатї. Вкрила ніч убогу хату, убогих безталанних людий.

II.

Другого дня зійшло сонце, а Джерина сїмя вже й пообідала і вийшла на панщину. Батько з сином пішли на панський тік молотити, а мати з невісткою пішли панські коноплї тїпати.

Тік був за панським садком в кінцї села і вганяв ся далеко в чисте поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими роскішними тополями. Ввесь тік, більше як на пів верстви, був заставляний скиртами. Дванацять довгих, предовгих скирт пшеницї стояло вздовж току; дванацять скирт жита стояло впоперек. Скирти ярини, ожереди соломи тулились по закутках як дрібні вівцї між здоровим товаром.

День був ясний, соняшний та теплий. Стояло бабине лїто. На дворі стояла засуха. Небо синїло, як лїтом. Сонце ходило на небі низько але добре припікало косим проміням. Легкий вітер ледви ворушив ся. Над полем миготїло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осокорах лист зеленів, як серед лїта. Якби не жовте листя в садах, то можна було-б подумати, що надворі не бабине, а правдиве лїто. Тільки зелена низька озимина кругом току нагадувала про осїнь. На дворі йшло павутиня. Все синє небо було нїби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця, павутиня блищало та сяло, наче легка лїтня біла хмара порвала ся на небі, розпасала ся на нитки, на тонкі пасма та й полетїла на землю. Павутиня летїло пучками, нитками, клубочками, то місцями стояло просто рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополї, верби, стіжки, тини; грало ся на вершечках садів, гойдало ся коло хрестів на церкві, і знов летїло та летїло, хто його зна' де воно брало ся.

В току гуменний вилїчував снопи для кождого молотника. Довгими рядами стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі і махали цїпами. Цїпи блищали, на сонцї. Курява стояла над током, наче займала ся пожежа.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико! вигравай ціпом після свого весіля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незлічні скирти, задумав ся і спитав у батька.

— На що одному чоловікови так богато хліба. Господи! чи вже як він поїсть се все?

— Ти-б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує, то ще й панови скаже.

— Коли-б нам тату, хоч десяту частку одної скирти! ото-б ми були щасливі; — знов промовив Микола.

— Ей, сину, мовчи! Борони Боже, як пан довідаєть ся про твої речі.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Доки він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили. Тепер він мав жінку, і як йому хотілось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий та робив сам на себе, а не на чужих людий.

Зараз за током, коло самого панського садка молодиці на сонці били й тіпали коноплї. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому рівному зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому хотілось піти до неї, хоч ласкаве слово промовити, хоч подивитись на неї, та гуменний стояв над душою. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на кони, в чоботах з блискучими довгими холявами, з гарапником у руці, в чорному ярлику на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо осї скирти? — знов спитав Микола.

— А тоді, як помремо, — сумно відказав батько, — а як сї змолотимо, то Бог уродить другі, може ще довші.

Микола задумав ся і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипця лопнули і бияк відскочив.

— А ну, сину, ціпом батька по лисині! — закричали молотники, сьміючись.

Старий Джеря й Микола ледві встигли змолотити свою частку до вечера. В вечері Нимидора з Джерихою принесли в

ряднах, відважане панське прядиво. Кождій молодиці, дівчині, навіть дівчиниці пани накидали прясти по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусїли докладати свого.

В довгі зимові вечорі та вдосьвіта в Джериній хатї горіли тріски на припічку в челюстях. Коло печі Джериха Нимидора сидїли і пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки і мяв ногами коноплї. Порох від конопель, від мичок тяг ся в комин, неначе дим. Молода Нимидора пряла і сьпівала. Вона була зовсїм щаслива. Тепер вже вона не наймичка, живе в своїй хатї. Пісня сама наверталась на її думку.

Микола кинув коноплї, сїв на лаві і задумав ся. Він думав про те, на що його Нимидора пряде не собі й йому на сорочки, а комусь другому...

Минула зима. Настало лїто, настали й жнива. Почала ся спека. Жито, пшениця, й овес, все разом поспіло і посохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пнї. На панському ланї стояли полукіпки рядами. На людському полї не видно було нї снопа.

Микола з батьком відбули три днї панщини, а на четвертий пішли жати своє жито, не вважаючи на те, що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні днї. Ті згінні днї, що вся громада повинна була відробляти то за чередника, то за титаря, то за якийсь вигаданий паном шарварок, пан відкладав саме на жнива, коли було богато роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину, на панський лан.

Микола замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрів ся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, від панського лану на конї летів до їх осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

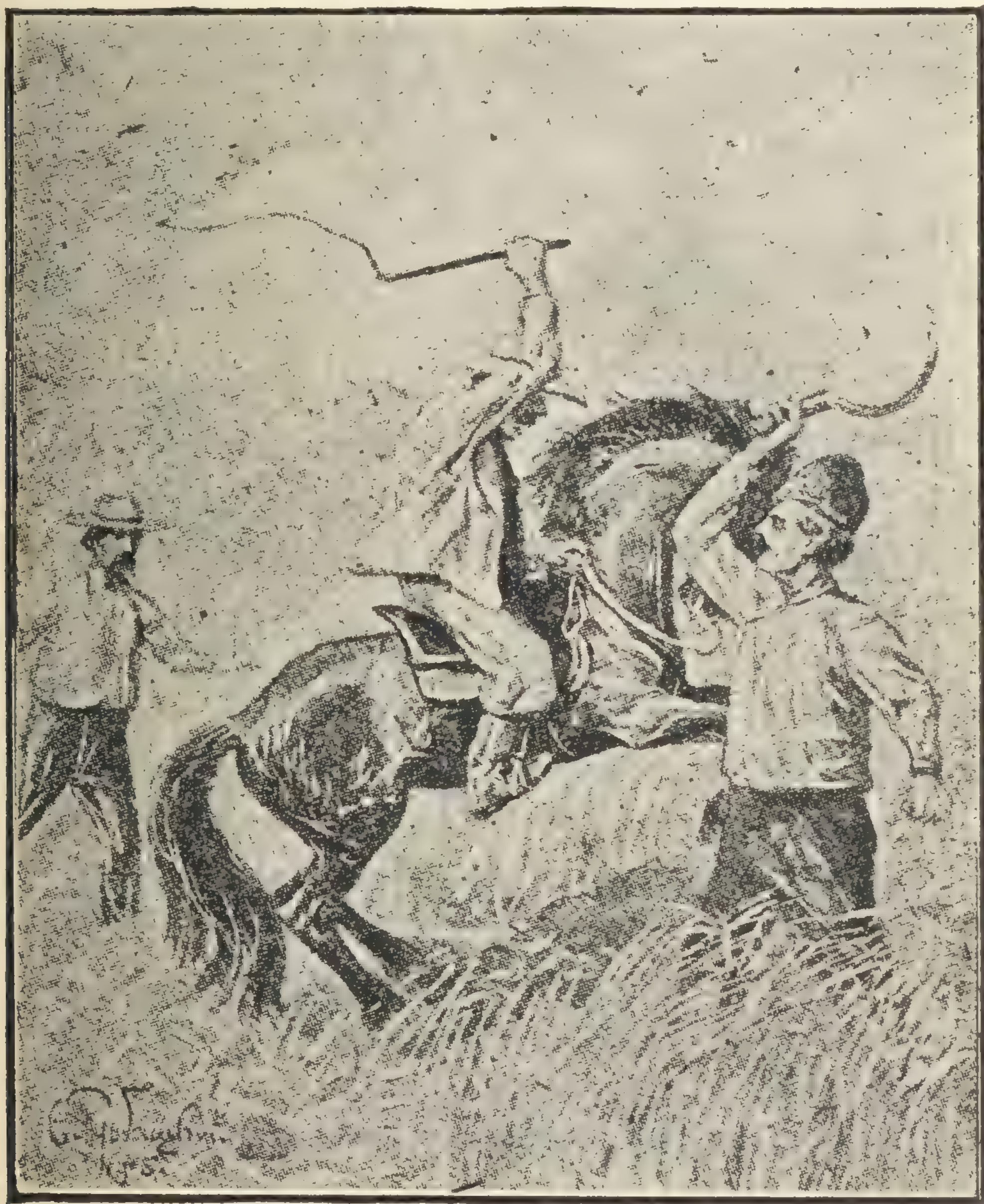
Всї мовчали. Микола обізвав ся:

— А тим, що ми вже відробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув, — знов крикнув осавула і знов полаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо в осени; он подивись, наше жито вже вклякне, — промовив Микола.

Всї женцї стояли мовчки. В їх руках наче заклякли жмені жита та серпи. Всї поглядали то на осавулу, то на Миколу.

"Осавула замахнув ся на Миколу нагайкою"..

Осавула замахнув ся на Миколу нагайкою. Микола відскочив у жито, піднявши серп у гору.

Осавула круто повернув коня і поскакав на панський йан.

— Боже мій милосерний! — крикнув старий Джеря; — що-ж осе ми наробили. Буде-ж тепер нам!

Декотрі чоловіки довязували снопи, декотрі рушили до панського лану. Коли на полї появив ся, нїби птиця, панський баский кінь. На кони сидїв пан Бжозовський і лупив коня нагайкою. Осавула ледви встигав бігти за ним і немилосерно толочив жито.

Всї люди стояли, як укопані, познимавши шапки. Бжозовський прибіг, крикнув, як несамовитий на людий, кинув ся до Миколи і почав його періщити нагайкою. Всї люди позабирали клунки з хлїбом і потягли ся на панський лан. Пан звелїв привести їх усїх в вечері на економію. На економії їх усїх вибили різками, вибили Миколу, вибили навіть старого Джерю перед очами його сина.

Микола вийшов за панський двір і грізно показав кулак, обернувшись до панського двору. Старий Джеря йшов, низько опустивши голову. Обидва вони мовчки пішли до дому.

Дома вони росказали про все Джерисї й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотив ся новий місяць ізза гори і осьвітив ясним сьвітлом Вербівку. Всї верби було видко, як у день. На дворі стало ясно, хоч голки визбирай. Сїмя повечеряла і сидїла мовчки на призьбі.

— Ходїмо, Нимидоро, жати жита! — промовив Микола, — а ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтїло проти місяця, як у день високим житом та густою пшеницею. Все тїло в Миколи болїло й щеміло, болїла й душа його, та він мусїв гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху солому, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху солому.

Високо покотив ся місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита і пішли в село. Вся Вербівка з хатами, з вербами, була нїби мертва. В селї по улицях, між гус-

тими рядками верб йшли дві живі душі, йшли мовчки, тихо, неначе сунулись дві мари, то поринаючи в густій тіни під вербами, то виходячи на ясні плями, роскидані по дорозі, де біліли, як сніг, їх сорочки.

З того часу пан мав на приміті Миколу і звав його бунтовщиком. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селї. Сам Микола дуже змінив ся. Бувши парубком, він сьміло дивив ся всїм в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову в низ, рідко сьміяв ся, перестав жартувати, а часом було, як кине на кого жартовливим словом, то нїби огнем впече. Він почав страшно ненавидїти панів.

Панський хлїб був уже вижатий: все поле було вкрите копами, як небо зорями, а людський хлїб стояв, похилив ся й навіть вже сипав ся.

Зібрав Джеря свій хліб; половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов жид за грішми; Джеря мусїв везти хлїб на базар, продати і заплатити жидови грошї та викупити кожух. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожду хату по двайцять качачих яєць, а в осени кожда хазяйка повинна була принести на економію двацять качок. На качку давали з економії по гарцеви зерна, але качка за лїто здохла-б, не прохарчувалась би тим гарнцем. Люди мусїли годувати качок своїм зерном.

Настала осїнь. Нимидора начіпляла за ніжки на коромесло десять пар качок і віднесла на економію.

В осени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба до попа по молитву.

— Яке імя дав піп? — спитала Нимидора в баби: може й моїй дочцї дав таке чудне імя, як менї?

— Нї, дав імя Любка, — сказала баба.

Третього дня породїля вже встала з постелї і поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщинї. Через двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вглядів на дворі Нимидору. Він скочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочка, отсе й досї не виходиш на панщину? — крикнув осавула і вдарив Нимидору нагайкою по спинї.

Нимидора крикнула і залилась слїзми.

— В мене родилась дитина; ще-ж сьогодня тільки третїй день! — ледви промовила вона через сльози.

Осавула схаменув ся і крикнув:

..."А чом ти, суча дочка, отсе й досї не виходиш на панщину? — крикнув осавула і вдарив Нимидору нагайкою по спинї..."

— Гляди-ж менї, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки висадки!

Породїлям пани давали тільки три днї вільного часу, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легкої роботи.

В вечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк

на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут прийшов час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де-б узяти гроший, і надумав продати кабана, що годували на Різдво. Продали кабана, а самі зістались без сала й цілі мясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалив ся. В його нічого не боліло, але уся його сила, хто його зна, де й ділась. Тонка шия стала ще тонша, сухе лице стало ще сухіще. Очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так тряслись, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота витягла з нього усю силу, виссала кров. Він лежав на печі та все дивив ся на стелю, широко роскривши очі. Полежав він тиждень, навіть не стогнав і лице його стало припадати землею.

Микола пішов до попа і просив його висповідати батька. Піп прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко! Хібаж в мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне, — промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їдж, Петре, хоч молоко, коли не хочеш їсти мяса; слабому Бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священик.

— Не буду, батюшко, їсти: гріха бою ся. Я чоловік старий, не сьогодня, завтра вмру. Та де того молока дістати? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане.

— Про мене, як знаєш, а я тобі розрішаю їсти скоромне, бо ти діду, захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер та все наказував синови не зачіпати осавули, не зачіпати пана, та робити мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха наробиш. Пан віддасть тебе в москалї, — промовив Джеря та й умер, поби-

тий лихою годиною. Важка праця витягла з його жизнь, виссала усю силу, як гадина. Вся його сила пішла на чужу користь в чужу кишеню, на дорогі оксамитові сукнї, на золоті сережки панї Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи, та на жидівські патинки.

В великодну пятницю поховали старого Джерю. Сімя їла паску з слїзми. Микола ще більше задумав ся, бо за покійного батька треба було платити подушне, як за живого, доки не вийде нова ревізія.

Настала пишна та тепла весна. Зазеленїли верби в березї, зазеленїли трави на левадах. Джерин садок заквітчав ся білим цьвітом. Все цвило та зеленїло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала росаду на грядках. Микола носив воду з Раставицї. Нимидора розцвилась як повна рожа. На зелених грядках, на зеленій левадї, проти яснозеленого листя верб її брови чорнїли, як чорнобривцї. Повне лице стало більше, лоб став ширший. Вона була весела й щаслива і сьпівала веселої піснї. Микола стояв над відрами, опустивши голову. В лузї кувала зазуля.

— Чого се ти розсьпівала ся, наче дївка? — ледви промовив Микола. Ти сьпіваєш веселої піснї, та ще більше менї жалю завдаєш.

— Се я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та проклинала зозулю, а тепер слухаю, як кує зозуля, та так менї хочеть ся, щоб вона накувала менї богато літ. Як гляну я кругом себе на сей зелений огород, що отсе засіяла й засадила, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то менї аж веселої піснї хочеть ся сьпівати.

— Сьпівай, жінко, жалїбної, то менї, може буде легше, — промовив Микола. Чогось менї так важко на серцї, що я й не знаю, де й дїтись.

— А чого-ж отсе тебе журба бере?

— А тим, що нам так погано жити на сьвітї. Умер батько, і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже

не знаю, чим винна та душа, що за неї треба що року платити.

— Дасть Бог, уродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же попереду вродить ,а коли вродить то чи дасть пан завчасу його зібрати.

Нимидора перестала веселої пісні сьпівати, забрала відра і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову рукою та все думав. Мати і Нимидора порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора росказала матері розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журиш ся? Дасть Бог хліб, то ми й оплатимось. Ти-б сину, пішов до Київа, поки не настала робота в полї, та помолив ся Богови. Може-б нам Господь післав талан та добрий урожай на поли, — вгорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустив ся в низ, неначе пявка, густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сїдало за вербами, гасло, як полумя в печі, а в його серцї неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, на що то Бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав панство, й степи й лани, а другим дав важку працю, бідність та мало не торби. Він вернув ся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину: чи підеш до Київа? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до нього мати, вештаючись коло хати.

Не піду, мамо, до Київа, не хочу молитись та дурно Богови пороги оббивати. Коли є той Бог на сьвітї, то він Бог панський, а не мужицький, бо все добро віддає панам, а нам не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Сьвят, сьвят, сьвят! Господи милосерний! що се ти верзеш? Схамени ся лиш та подумай, що ти сказав! Тим то нам Господь і долї не дає, що ми таке говоримо та Богу не молимось, — промовила Джериха та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, дістав з полицї псалтир, розгорнув

і почав читати. Псалтир здавав ся йому темніщим від темної ночі. Він не знайшов у ньому відповіди на свою важку думку, закрив його і мовчки поклав на полицю.

З того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась його, питала в нього, що в нього болить, і вже хотіла йти на пораду до знахорки.

І— вже, мамо, не поможуть менї знахорки! — відказував він матері. — Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не вродив. Пан почав знов вилїчувати згінні днї та шарварки в жнива. Микола вгорював людий не йти на ті згінні днї та швидше хапати за свій хліб з поля. Осавула росказав панови, що Микола Джеря знов бунтує нарід. Бжозовський нахвалював ся віддати Миколу в москалї. Та вістка дійшла до Джері.

— Сину! не зачіпай осавули; не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщинї люди: пан зробить з нами, що схоче.

— Як-же його не зачіпати, коли він знущаєть ся над нами. Я-б рад мовчати, та коли ми попухнем від голоду, а він такий товстий, що в свою шкіру не втопить ся.

— А що ми робитимемо, як він віддасть тебе в москалї! — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами.

То був вже не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плїчми та міцними руками. Його брови вже стали густі, а на грудях через пазуху чорнїло волося.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, спер ся на тин і довго стояв, поки не прохолола його голова й груди.

Відбули люди панщину, відбули й згінні днї, а все таки не вижали панської пшениці. Пшениця в пана вродила, як ліс. Бжозовський зібрав людий і оповістив, що дасть жати за сніп,

але давав дуже малий сніп. Сусідний пан, богатий польський ґраф, оповістив більший сніп. Микола не втерпів і вихопив ся з тими словами, що люди підуть жати до ґрафа. За ним обізвав ся й Петро Кавун, а далї ще кілька чоловіка.

Бжозовський спалахнув полумям. Його червоне повне лице стало ще червонїще. Сірі очі налились кровю. Він ненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих сьміливих карих очах велику ненависть до себе. Ту злість він бачив навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосї. Він затупотів ногами на одному місцї й крикнув:

— То ти сьмієш менї цьвіркати в очі? То ти сьмієш менї бунтувати нарід! Та я дам знати становому і накличу повне село москалїв. Я вас побю московськими руками й віддам усїх хазяїнів в москалїв! Я вас в Сибір віддам! — крикнув Бжозовський та тупотів ногами на одному місцї.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з перед очий, одначе поступив ся громадї більшим снопом. Він бояв ся, щоб люди й справдї не пішли на ґрафський лан.

Прийшов осавула і запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіка в холодну. В пана була думка і справдї віддати Джерю й Кавуна в москалї.

Посидїли люди в запертї день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю жати. Пішов Микола з чоловіками до дому та дорогою все нишком змовляв ся з ними. Вони знали натуру свого пана і постановили втїчи з села на далекі сахарнї, поки мине рекруччина.

Тим часом трапилась несподївана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селї злодїйкою, і хазяйки нїчого не клали на похватї, де вертїла ся осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білив ся на левадї. Вона впізнала своє полотно на сорочцї в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі, не хотїла чіплятись. Саме тодї, Кавун забив кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столї, прожогом побігла за осавулихою, витру-

сила своє сало і наробила галасу на ввесь куток. Збігли ся люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба провести по селу з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і надів осавулисі на шию. Баби вхопили осавуліху попід руки тай повели по селу. Микола йшов попереду і грав на скрипці, Кавуниха грала рублем на

..."Панське добро то й наше добро, бо то наша праця а земля божа, промовив Микола, луплячи осавулу києм."..

качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі від сорому. Діти юрбою бігли слідком, люди вибігали з дворів, дивити ся на ту комедію.

Осавула, довідавшись про се діло, з пересердя пішов до пана і росказав, що молотники крадуть з панського току жито;

поробили собі здорові кишенї і кождого вечора насипають повні кишенї жита, вертаючись до дому. Він наговорив на всїх тих що водили по селу його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селу пішла про се чутка. Всї люди загомонїли, що осавула гріха не боїть ся: росказує панови, як люди крадуть панське жито. Микола з товаришами засїв на левадї між вербами. Тодї як осавула вертав ся від пана, вони вискочили ізза кущів, протягли осавулу і дали йому півсотнї добрих київ.

— Отсе тобі за пана, а се за панї, а се за панщину! — проказував Микола. Аджеж пан не жалує сїна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панови, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро то й наше добро, бо то наша праця, а земля божа, — промовив Микола, лупляючи осавулу києм.

— Отсе тобі, за те, щоб ти памятав, що виказувати панам на людий гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали! — приказували чоловіки та все гнались за осавулою та лупили його киями по спинї.

Осавула так бояв ся того гріха, що признав ся в ньому навіть на сповіди попови, але все таки пішов до пана і росказав, хто його побив киями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх товаришів в москалї, та ще як можна швидче.

Пішла чутка про рекруччину. В Скрипчинцях вже ловили рекрутів і забивали в колодки. Микола і Кавун з товаришами постановили того вечера втїкати на сахарнї в Стеблів у Київщину.

Наставав темний, осїнний вечір. Все небо було закрите хмарами. На дворі було поночі як у погребі. Джеря повечеряв з Нимидорою та матїрю, сїв коло стола і задумав ся. Мати полїзла на піч і швидко заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сїла коло припічка прясти. Червоний сьвіт мигав по білих стїнах, по молодому Нимидориному лицї. Мичка на гребінї сьвітила на скрізь. Гребінь чорнїв зубцями против огню. Микола сидів при кінци стола і не зводив з Нимидори очий. Його

темні грізні очи блищали в темряві, як зорі. Чистий профиль і одна половина лиця виразно виступала проти сьвітла, а друга половина лиця чорніла, як осінна хмара. В нього на души було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважити. Микола сидів одягнутий в свиту й обутий.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєш ся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прясти. Йди сядь коло мене, я щось маю тобі казати, — промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудити матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло нього.

— Скажу тобі, моє серце, що на души маю: я тебе молоду цего вечера покинути думаю. Я думаю цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножем поколов серце. Вона охолола, зблїдла і сиділа, як нежива.

— Не бій ся, Нимидоро, й не журись. Пан хоче нас оддати в москалї. Як він нам обголить лоби, то ми тодї пропащі на віки. А тим часом ми втечемо на сахарнї, перебудемо цей важкий час та й знов повертаємось. Може воно перетреть ся, перемнеть ся, та й так минеть ся.

— Ой не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — крикнула Нимидора на всю хату не своїм голосом.

— Цить! не кричи й не тужи! ти збудиш матїр. Ви наробите галасу, тодї я пропащий.

Нимидора підняла ся з лави і знов упала на лаву, як мертва.

— Я не на віки тебе покидаю. Я зароблю грошей і знов верну ся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хлїб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без слїз наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, менї легко тебе покидати... Доле моя, щастя моє! — простогнав Микола, обнявши Нимидору і сам залив ся слїзми, як мала дитина. Піду з села, бо тяжко менї жити; піду в лїси, піду в сте-

пи, піду в пущі й на гострі скелї, а таки панщини робити не буду і в москалї не піду. Піду втоплю ся, об камінь розібю ся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а все таки втїчу. Все одно менї пропадати! — сказав Микола.

— Щож я буду, в сьвіті божому, діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора і почала гірко плакати. Вона тужила голосно, як тужать по мертвому, і побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце огнем горить і без твоїх сліз. Мене нужда зсушила, ізвялила, як холодний вітер билину в полї. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди менї сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не умру, поверну ся не в день, а в ночі застукаю в кватирку, а ти одчиняй двері.

— Пропаща я на віки! Боже милосерний! За щож ти нас так тяжко караєш? Коли-ж тебе дожидати до дому?

— Тодї жди мене в гостї, як виросте в тебе у сьвітлицї трава на помостї, — одказав Микола словами піснї. — А ти не ламай рук, не суши очей, та доглядай матери й дитини. Як не умру, то верну ся.

Нимидора кинулась до колиски і впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! ти й не знаєш, що зістаєш ся сиротою! — плакала Нимидора задавлюючи хрипкий голос в грудях.

— Нимидоро! годї плакати! Мене ждуть люде. Давай сорочки, давай харч та виряжай мене в далеку дорогу.

— Не йди! переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна: мене ждуть люде. Завтра мене забють в кайдани, тодї я пропащий на віки.

— Бодай всї наші слези впали на того, хто нас розлучає! Лучше була-б маленькою пропала, лучше-б поневірялась до віку в наймах, ніж маю терпіти таке лихо! — промовила Нимидора і почала шукати сорочок в скринї і складати їх у мішок. Микола одяг ся в кожух, надів шапку, вкинув у мішок скрипку, поклонив ся до матері, поцїлував дитину, і блїдий як смерть,

сумний, як осїнна ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слїдком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де похожали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Споминай мене, моє серце, вірними словами та дрібними слезами, а я тебе, доки живий буду, до віку не забуду.

Ніч була темна, але тиха. Все небо було вкрите густими хмарами, наче поле чорною рілею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і ледви дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли старі верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодились втїкати на сахарнї.

Нимидора вбігла в хату, упала на лаву, схилилась на стіл, упала головою на руки і довго, довго плакала та побивалась. Горячі слези обливали її руки, лились на стіл, як керничня вода ллєть ся з жерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна головешка жевріла в попілї, мигаючи синїм огнем. Вже в хатї стало темно, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всї слези, а сон утік від неї і пішов десь далеко в поле.

Коли се зразу в хатї стало видно, як у день. Стїни, піч, лежанка, колиска, образи, все нїби облило ся кровю. Червоний кровавий світ миготїв по стїнах хвилями, дрожав, переливав ся з стїн на стелю, на жердку з одежею. Нимидора скочила з місця і глянула на вікна. Всї три вікна були нїби завішені з надвору кровавими хустками. Нимидорі здало ся, що вона стратила розум; одначе вона кинулась до колиски, вхопила колиску з дитиною, рванула її так, що всї вірвечки порвали ся, крикнула не своїм голосом і вибігла на двір. Слїдком за нею вибігла перелякана стара Джериха.

На дворі було видно, як у день: було видно все дерево в садку, всї верби, кожду гіляку, кождий жовтий листок, що телїпав ся на гілї. Увесь двір, сад, хата, все було залите червоним сьвітлом наче кровю.

Нимидорі здавало ся, що горить її хата, що вона вся па-

лає полумям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здавало ся, що горить усе небо, що запалила ся уся земля під її ногами.

— Ратуйте, хто в Бога вірує! крикнула Нимидора. Ратуйте дитну, ратуйте Миколу! Мамо ратуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! се-ж не ми горимо; се пожежа десь далеко на селї, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селї гавкали собаки, співали півнї. Десь далеко було чути шум, наче під землею. Всї люде на кутку спали. Нїгде не видно було нї живої душі.

— Мамо, ратуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де-ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Осе тільки що розпрощав ся зо мною і вас не хотів будити.

— Боже мій, сьвіте мій! чом же ти мене не збудила?!

— Я сьвіта за слїзми не бачила; я про вас і забула.

Стара мати заголосила на ввесь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що-ж ми тепер, на сьвітї божому, будемо робити без господаря? — на силу промовила мати крізь слези.

Нимидора тільки голосила без слїз: в неї слїз не стало.

А тимчасом Микола з товаришами мандрував з села та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всї йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже відійшли далеко від села і добрались до лїса. Коли се зразу перед їх очима осьвітив ся лїс тихим червонуватим сьвітом. В селї бевкнув дзвін на ґвалт, і жалібно розлив ся його гук по полю, попід лїсом. Всї вони разом обернулись назад і побачили страшну картину. Панський тік, по другий бік села, було видко ввесь, як у день. На самому краю від поля горів довгий

ожеред соломи. Над ожередом стояло полумя, неначе кучерява огнева квітка, з низу вузенька в горі широка, з позакручуваними листками. Полумя стояло рівно, наче сьвічка палала. На дворі було тихо і темно. Кучерявий дим йшов просто в гору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займав ся довгий стіжок нового жита, а серед ряду стіжків знов спалахнула огнева квітка, лизнула тричі огневим язиком у гору і загоріла ся рівним кучерявим полумям. Після того запалали всі стіжки, що стояли рядом до самого поля. Дванайцять стирт хліба палало разом, наче дванайцять свічок горіло, а від них піднимав ся густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінний туман. В горі дим зливав ся до купи в один страшний стовп, та все йшов в гору до самих хмар. Все чорне небо в горі заблищало огнем, замигало рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кровавий світ на село, на ставок, на річку, на верби, на широку долину. Кругом неба в низу стояла чорна, як земля, полоса, неначе огневе небо було оперезане аксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополї на окопі, кругом току було видко, як у день. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був нїби обмочений в густу запечену кров, жовте бронзове листє стало рожевим, неначе його хто облив вишневим соком. Чорні стовбурі тополь чорнїли проти вогню, нїби виковані з зелїза. Все поле зеленїло озиминою, як у день. Все село було видко, як на долонї, з усїми білими хатами, з клунями, з церквою, з садами й вербами. Ввесь широкий ставок був нїби залитий рідкою кровю. Раставиця крутилась на левадах, нїби огнева змія, що сипле іскрами, а в кровавому ставку відбивали ся чорні стовбурі осокорів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозорчасту кров хтось накидав чорного дроту та зелїзних стовпів.

Дзвін сумно бовкав на ґвалт. Пан вискочив з двору на конї, а за ним козаки. Осавула полетів конем по селу будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили по селу собаки, заспівали півнї, завештались люде і всї побігли до току. Чоловіки з сокирами, молодицї й дївчата з відрами, дїти

з порожними руками обступили лавою огневий тік, пороззявлявши роти і стоячи на одному місці. Одна баба чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, наче донський козак з списою. Пан кричав, осавула кричав, економ кричав, літаючи на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кілька десятків чоловіків розкидали стіжок і кидали снопи за окіп в поле. Дві бочки з водою стояли колю стіжка; люде нащось лили воду відрами в вогонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полумя росло та йшло далї в середину току, до клунї. Другий ряд старих стирт чорнїв проти огню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядами коло полумя. Зайняли ся і старі стирти і неначе з землї виріс другий ряд огневих кучерявих квіток. Огонь лив ся далї, як хвиля на морі; можна було бачити очима, як він посував ся по стіжках. Вже зайняла ся довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопила ся з під її високої покрівлї, прорвала ся і полетїла в гору висше від самих хмар. За димом мигнуло полумя й обхопило клуню разом з усїх боків. Почали піднїмати ся іскри. Шматки кулїв летїли в гору й горіли, розсипали ся, трусили іскрами на поле. З полумя схопив ся вихор, неначе клуня роззявила рота й сапнула на все горло. Вихор закрутив вогнем. З вогню почало нести цїлі снопи й кидало їх у гору, як кидають вилами снопи на стіжок.

Сполохані воробцї та голуби вилїтали з соломи та із стіжків в гору, чорнїли в диму, наче хто кидав грудками, а займали ся в горі на вогнї, тріпали огневими крильцями і падали в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Кругом окопів тополї посхли і запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менчий і білїйший. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи огневого гною. Тополї жевріли, неначе хто позабивав розпалені в огнї, червоні зелїзні кілки. Небо миготїло слабше ї тихіше. Червоне кружало серед неба зменшало ся, а аксамітовий

чорний пояс в низу над землею все ширшав доки не підняв ся до самої середини неба.

Шістьох людий стояло під лісом, поглядали на пожежу, цмакали ротами, та все говорили, що хтось навмисне запалив тік.

— Оттак і треба нашому панови! — гомоніли люди: добрий заробок для пана на хлїбі сього року!

— Сей хлїб згорить, а на будучий рік знов у нього буде повний тік хлїба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав сам у себе Кавун: а дивіть ся, чи не лїтає чия душа в полумнї. Як тільки лїтає, то ми спізнаємо, чия то душа і знати-мемо, хто підпалив тік.

— Дурна була-б душа: полїзла-б у вогонь. Хіба для неї не лучше сидїти дома та не рипатись, — обізвав ся Микола, — а сам шукав очима своєї оселї, вглядів купу верб коло своєї хати, що блищали проти вогню і все дивив ся на ті верби, під котрими він зріс, під котрими він покинув свою хату, покинув половину свого серця.

— Цур її, сій пожежі! кидаймо її та ходїмо просто лїсом, поки пан нам присьвічує, — промовив Микола, — останний раз глянувши на свої верби і вхопив ся руками коло серця.

Шістьох людий пішло в ліс. Червоний сьвіт мигав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорнїло, як зелїзні стовпи і тільки білі берези ясно і виразно блищали, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе разом пірнули під землю.

Тим часом в Джериній хатї ще довго голосила стара мати з Нимидорою. Каганець блищав коло комина, неначе старець блимав сліпими очима. Нимидора впала на лаву і вже не плакала, а тільки стогнала, неначе через сон. В неї голова горіла огнем; біле лице стало червоне. Мати сидїла кінець стола та тільки дивилась на неї. Нимидорі здавало ся, що вона горить на панському току в полуміні, що коло неї Микола і покійний Джеря молотять огневі снопи; із снопів сиплять ся не зерна, а іскри і падають на її лице, на груди, на очі. Нимидорі здавало

ся, що вони самі неначе пороблені з розпеченого червоного зелїза, сьвітять ся наскрізь, пашать вогнем та все бють червоними зелїзними цїпами по огневих снопах.

— Мамо! чи ви бачите, які стали Микола та батько? От дивіть ся! Вони з червоного горячого зелїза; а які в них очі! Боже мій! в них не очі, а жар горить в ямках! Нащо вони молотять той вогонь! Чи вже-ж пани будуть їсти пшеничні іскри, що летять з тих снопів?

— Що ти говориш, дочко! схамени ся! Перехрестись, та молись Богу! — говорила Джериха і хотїла розбудити Нимидору. Нимидора не могла опамятатись і горіла, як вогонь. Джериха дістала йорданської води, помочила Нимидорі голову й груди, очі й щоки.

— Мамо! — сказала тихо Нимидора, підвівшись з постелї: — чи чуєте? хтось стукає в кватирочку.... Чуєте? Се він, се він вернув ся, мій голуб сизий!

Нимидора схопила ся з лави і кинулась до вікна. Ніч була темна. Вікна чорнїли, неначе позавішувані чорним сукном.

— Мамо! гляньте, як видно на дворі. Я бачу ввесь двір і сад. Мамо! Микола приїхав на білому кони! От подивіть ся! Та який він гарний та ясний, як сонце, а на ньому золота одежа, та червоний пояс.

Нимидора вхопила Джериху за руку і потягнула її до вікна.

— Дочко моя, серце моє! Що ти говориш; що з тобою? — говорила Джериха та все хрестила Нимидору, хрестила вікна, хрестилась сама. Її здавалось, що до Нимидори вже лїтає перелесник.

— Ненько моя! Боже мій! Микола стає вогнем, піднїмаєть ся і летить в гору! Боже мій! він полетїв на небо і вже не верне ть ся до мене! Пропаща я на віки! — крикнула Нимидора страшним голосом і впала знов на лаву, як камінь.

Джериха перелякалась і не знала що робити. До самого

сьвіта вона хрестилась та молилась, доки Нимидора не заснула, важким сном.

III.

Микола з товаришами помандрував на сахарні, В Канівщину, в Стеблїв. Він йшов не великим шляхом, а через малі села по над Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінутись з вербівськими людьми, або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчаєть ся містечко, де Рось вириваєть ся з тїсних берегів, обставляних скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий високий скелистий острів, Замок, і знов зливаєть ся з своїм рукавом. Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступають ся від річки, подають ся трохи на боки, а там далї каміня ховаєть ся під землею, гори розступають ся півкругом, і по рівному полю веть ся річка на зелених луках та левадах. На тій рівнинї, недалечко від острова, над самою Россю лежить неначе здоровий камянний звір з з чистого каміня, на котрому стерчить нібп камяна шерсть, то ножами, то стовпчиками, то нібп пилками з здоровими зубцями, то камяними дошками, і на самому кінці того зьвіря стремить високий, як стовп, камінь на вісім сяжнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був похожий на давнього ідола. Той стовп стремить, неначе ріг камянного величезного звіря.

На острові під камяною стїною притулив ся здоровий питель на два поверхи (етажі) і не дістав покрівлею до верха скелї. Коло самого питля з берега на острів перекинули місток з поручами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росії. Під ним шумить і беть ся об каміня біла водяна хвиля. Просто по Росї в гору видно круті скелисті покручені береги, а там далї над самою скелею, що зветь ся Спасом, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через камяні ворота...

В тому місці, нисше від замка, під самою скелею стояла

фабрика, здорова, біла висока, з високим чорним стовпом, котрий виганяв ся трохи висше від скелї. Низше від фабрики, на рівнинї, між зеленими вербами, білїли ряди нїмецьких мурованих домів, з білими стїнами на причілках до самого верху покрівлї. Веселі хати тонули в вербах. Між хатами вештались Нїмцї, Французи; нїмкенї в червоних сукнях брали воду з керницї, коло них вештались нїмченята в узесеньких штанах. Там жили всї нїмецькі майстри і директор фабрики.

Микола і його товариші прийшли в канцелярію, де сидів директор з канцеляристами. В здорових просторих хатах скрізь по закутках були пороблені з дроту нїби клїтки, а в тих клїтках сидїли писарі. Коло одного стола сидів директор, високий плечистий Нїмець, з довгим носом та синими очима. Він не спитав вербівцїв про пашпорти, не спитав, звідкіль вони родом, а тільки позаписував їх імена й прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком. Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованцї в місяць на панських харчах і звелїв іти на фабрику.

В фабрицї другий нїмець, машиніст поставив їх коло машини на роботу.

Кругом них кипіли здорові казани з малясою, стукотїли, гуркотїли колеса, дрожали здорові ремінні паси, перекинуті з низу через стелю на верхней поверх (етаж). Бідні хлїбороби озирались на всї боки на ті страшні здорові лапаті машини, не знали як повернутись, як ступати. Їм здавалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що ізза машин от-от вискочать дїдьки і потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями. Нїмець усе показував їм, як ходити коло машин, і вони на силу оговтались, на силу привикли до нової роботи.

Перед сьвітом задзвонили на зміну. Прийшли другі робітники і стали на їх місце, а вони пішли до казарми.

Між білими, чистими, нїмецькими хатами, між зеленими вербами, чорнїли дві довгі казарми для бурлак. Казарми були довгі, обідрані з оббитими дощем стїнами. Можна було по-

думати, що то кошари для овець а не хати для людей. В кінці казарм стояли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втікли з Вербівки. Була неділя. В селї почали благовістити на службу і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними був і Микола Джеря. Він так змінив ся на лиці, що його трудно було впізнати. Ясні темні очи наче погасли, лице постарілось, румянець пропав, лоб став жовтий як віск, шия поморщилась. Тільки великі руки з довгими пальцями та довгі вуси нагадували про давнього Миколу Джерю. На Миколї була чорна, як земля, сорочка, подерта свита, старі чоботи з дірками, звідкиль виглядали соломяні устілки. Волося на головах бурлак було закудлане, як у непроспаних пяниць. Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких самих чорних сорочках і з такими немитими видами, з такими бруснатими бородами, з такими головами, що й глянути було страшно.

Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцовані й чорні, що на них ледви червоніли безталанні королї й королихи, замазані бурлацькими руками. На столї стояла горівка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипцї. Одна молодиця з темного кутка загомоніла і почала його лаяти за те, що він грає до служби.

Через усю казарму попід стіною стояли поли; на полах валялась солома. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозї драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочцї замітала казарму і згортувала з полів барліг. Пяні бурлаки затягли піснї. Микола пригравав їм на скрипцї.

— Господи! нема вам нї неділї, нї празника! — крикнула богомільна молодиця з другого кутка, — чи не чуєте, що до церкви дзвонять.

— Дзвонять бо їх на панщину не гонять! — крикнув Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвались.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо, бра! тікаймо! Я йшов з ярмарку коло трахтира і бачив свого пана Бжозовського.

— Не вже?! — крикнув Микола — і так кинув скрипку на стіл, що вона загула не своїм голосом.

— Єй Богу, бачив! нехай мене Сьвятий Хрест побє, коли брешу.

Вербівці покидали карти на стіл і порозявляли роти.

— Мабуть, довідав ся, що ми тут на заводах, та се приїхав по наші душі, — сказав Микола, — але чорта лисого забере до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! так отсе й дамо ся в руки, — обізвав ся один бурлака.

— Деж ти його бачив? — спитав Джеря у Кавуна.

— Сидів коло вікна і люльку курив. Я зараз пізнав його руду голову й червоне лице, та й дав драла за жидівські хати — казав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайному, що зараз від угла з причілка, — сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак на двір і тихо промовив: знаєте що, хлопці! давайте, провчимо, сучого ляха, щоб не ганяв ся за бурлаками.

— Як же ми його привчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо в ночі на станцію, видеремо вікно, влїземо в хату, та дамо йому стільки різок, скільки він надавав нам на економії.

— Добре! єй Богу, добре! Даймо йому доброї прочуханки, щоб памятав до нових віників — крикнули бурлаки.

Бурлаки кинулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втїкли з казарми і поховались у ске-

лях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідав ся від людий, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу другим і слідом за ним багато людий повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаяв ся з ним за те, що він приймає до себе на заводи без пашпортів його людей. Бжозовський хотів другого дня з сільською поліцією половити своїх крепаків і вернути до дому.

На дворі смеркло ся. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. Пізною добою він побудив товаришів; всї вони рушили з ліз і потягли на місто до трахтира. Ніч була темна, тільки ясно блищали зорі. На дворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто. В однiй жидівськiй хатї ще блищало сьвітло. Бурлаки посїдали на приспі коло одної жидівської хати, поки не погасло сьвітло, крадькома через тини та городи прийшли до трахтира. В трахтирі все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів у день з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвірє. Бурлаки обійшли кругом трахтира, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хропів на всю хату.

— Починаймо! — зашепотів Микола — і почав відкулупувати ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі жидівські завіски подали ся під дужими руками, як тонке павутиня .Микола вийняв вікно, поставив його коло стіни і поліз у хату. За ним полізли другі бурлаки.

Як той звір кидаєть ся на скотину, так кинув ся Микола на Бжозовського ліжко і налапав панові ноги. Пан схопив ся, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнути. Як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлаків. Микола одною рукою держав пана за ноги, а другою почав бити його в груди. В хатї було поночі, як у льоху. Бжо-

зовський звив ся, як вуж, тай шмигнув просто в двері. Бурлаки не знали де двері і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула і побояв ся бігти на двір: в нього була думка, що коло дверий стережуть його другі бурлаки.

Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинув ся по дверях на горище. В сінях, на його щастя не було стелї. Він вискочив по дверях на горище і кинув ся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарив ся лобом об крокву і поколов собі лице соломою. З переляку в нього на лобі виступив холодний піт. Він присїв у самісінькому куточку під покрівлею.

Тимчасом бурлаки розсипались по двох темних хатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір.

— Доставай сїрників! сьвіти сьвітло! — шепнув він бурлакам: будемо бити при сьвітлї: що Бог дасть!

Кавун дістав з кишенї сїрники, тернув сїрниками об стїну. Вогонь жахнув і бурлаки тільки вглядїли порожне ліжко, а в переднїй хатї вербівського осавулу на землї. Осавула лежав на спинї і спав міцним сном. Бурлаки без сорома засьвітили сьвічку, митю кинулись на осавула і почали його лупити кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сїв зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський сидячи на горищі, почув те страшне харчанє. Один бурлака вглядів відчинені двері, догадав ся, де подів ся Бжозовський і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопив ся з місця, продер кулики, видер ся на покрівлю і стрібнув з стріхи до долу. Під стріхою стояв воловий віз, страшенно обдер собі литку об полудрабок, скочив з воза і біг через двір. Перескочив в город через тин, він присїв під тином і бояв ся далї бігти. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасїдали скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину скочить Джеря і почне місити його груди кулаками.

— Тікаймо, братя! — промовив Микола, тікаймо. — Утік пан з наших рук!

Один бурлака вхопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! се наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і свиснув ним об поміст. Годинник дзенькнув і розлетів ся на малесенькі дрібязки. Микола вискочив через вікно на двір, за ним зачали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна на двір, і з переляку дав драла через грядки, нахиляючись при самій землї. Його ноги грузли в мягких грядках. Грудки землї летіли на всї боки. Молода кукуруза тріщала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий буряни і приліг у нему на саму землю.

Бурлаки счезли. На дворі стало тихо. Тільки осавула в хатї охав та стогнав.

Довго Бжозовський лежав у бурянї та прислухував ся. Він стратив памороки і тільки тодї опамятував ся, як почув, що його все тіло дрожить від холоду, а зуби цокають об зуб.

На селї десь далеко засьпівав півень. Той півень неначе розігнав чортів для Бжозовського. Він набрав ся сміливости, підвів ся, глянув на небо і побачив, що забіг таки дуже далеко. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, неначе сніг. Він прийшов до трахтира, побудив жидів і звелів погоничови зараз запрягати конї. Осавула ледви ворушив ся від стусанів.

Пан ще в досьвіта рушив в дорогу з Стеблева.

А тим часом бурлаки були вже далеко від Стеблева.

Йдучи дорогою, серед темної ночи все бідкались, що їм не вдалось добре відвдячити ся своєму панови. Вони брались не на північ, де було так само богато сахарень, а на південь. Туди їх тягло чутя волї; туди далеко на степи їх тягла якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народа, не вважаючи на близьку пащеку

страшного степового зьвіря-татар. Той степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій хатній звір.

В той час Бжозовський вертав ся до Вербівки. Четверо добрих коней несли легенький фаєтон, як на руках. Осавула ледві поспішав за ним маленькою бідою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очи. Він чув на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що в тому місці пекло його вогнем, палило полумям. Він пригадував, як втікав через горище, як скакав з покрівлї на землю, як лежав у бурянї, і ввесь його шляхецькій гонор підняв ся з самого дна, кипів клекотів у його душі. Він догадував ся, що й погонич знає про те діло, знає й осавула, знає й Стеблів, знатиме і уся Вербівко і всї пани сусїди. Від пімсти він все штовхав погонича кулаком в спину, як тільки той не потрапляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилив ся на бік. Погонич від злости передавав ті стусани коням, бив їх немилосерно гарапником попід черево, а конї передавали злість панському фаєтонови, били по нему задними ногами і трохи не поносили.

Вже світало на дворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли і не спочивали. Вони поминули богато сіл, богато сахарень та суконних фабрик, нїгде не спочивали і не ставали. Їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнатись за ними. О полуднї вони завернули в лїсок з'їли по шматку хлїба, напились води і помандрували далї. В вечері показалось на долинї велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояла здорова сахарня з високим чорним стовпом, коло неї стояв рафинад, а коло самого ставка стояла костопальня з менчим стовпом. Вітер повівав од заводів, і далеко на полї було чути всякий противнийй смopiд від перепаляних кісток, від гнилої маляси.

Сонце сїло за горою. Череда пішла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в місточко. То була Черкавщина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарнї, — промовив Джеря. — Ми зайшли вже далеко від Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо там і на роботу станемо, — сказав Кавун. — Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по дорозі більше десяти. Про мене зоставаймось тут. Але треба нам десь переночувати.

— Просім ся на ніч до людей; може нас де небудь пустять, — промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи отпочили, з'їли по шматку хліба та по цибулї і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до богатих, чи до бідних? — обізвав ся один бурлака.

— Попробуємо до богатих — сказав Джеря.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли в двір. На великому дворі мекали вівцї, стояли потомляні воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порав ся в загородї.

— Добрий вечер вам! з понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки: — будьте ласкаві пустїть нас переночувати!

— А хтож ви такі; з відкіля Бог несе? — обізвав ся хазяїн.

— Ми йдемо з далека на зарібки і хочемо стати на роботу в сахарни, — сказали бурлаки.

Хазяїн кинув на них оком і задумав ся. Перед ним стояли люде в чорних, як сажа, сорочках, в старих дїравих брилях, з дикими червоними очима.

— То ви-б то бурлаки, чи що? — спитав їх хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив: — Та егеж! Не з добра стали бурлаками...

— Коло нашої хати великий шлях, а великий шлях несе всякого народа і доброго й недоброго. Шукайте собі, люди добрі, пристановища де инде, — промовив хазяїн і кинув ся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Та і ми такі самі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля пігнала нас з господи.

Бурлаки пішли до другої хати, далї до третої: їх нїгде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодицї і почали проситись переночувати в клунї.

— Я би вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я-б рада й пустити, та... — говорила молодиця загикуючись.

Бурлаки росказали про все своє горе, росказали як вони втїкали з села від пана, як бідували, як набрались лиха і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч в клуню, ще й наварила на вечерю кулїшу. Бурлаки дуже дякували молодицї, послали свої свитки на соломі і поснули, як побиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думати та гадати та з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висїла на жертцї, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала та все думала про бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала і почала оглядати хату і все, що було в хатї: подивилась на скриню, заглянула в скриню, — все добро було цїле. Вона перехрестилась і вийшла на двір. Бурлаки покотом спали на соломі, як побиті. Молодиця затопила в печі і почала варити обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодицї і пішли до сахарень.

Сахарнї стояли за великим ставом, окопані глибоким ровом і обгороджені стїною. Дорога йшла до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка, помальована білими й чорними полосами, як малюють скарбові сторожки для москалїв. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цїлий невеличкий городок. Перед ними була зовсїм городська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані дімки з здоровими вікнами; коло них росли садочки. То були кватирі для Нїмцїв та для писарів. На другій вулицї стояв чималий дім директора сахарнї, а далї дім директора рафинада. Там була навіть школа, тільки не для просьвіти народа, а для того, щоб вивчити хлопів на писарів для фабрикацьких канцелярій. В кінцї вулицї стояв високий будинок: то був театр — панська

примха; а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі маґазини, а серед майдана стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, а другого — на пять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тягла ся зелізна дорога до заводів. Серед самого двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на ваґони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всему двору, по тому цілому городку снували ся позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами, скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли, гуркотіли, аж стіни гули. З високих виводів летіли стовпи чорного смердячого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні і почали розпитувати, хто приймає людий на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор тих заводів.

Посесор був жид, Абрам Мойсеєвич Бродовський. Всі заводи були одного дуже богатого великоруського пана, котрий жив за границею і рідко приїздив на заводи. Жидівське господарство вже дало ся в знаки. Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі, хати були облуплені, вікна повибивані, а ціле стадо кіз гуляло по садочках і псувало дерево.

В той час, як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор. То був товстий здоровий жид, з рудою бородою, з сірими очима, в чорній оксамітовій камізольці. На жилетці теліпав ся важкий золотий ланцюшок з печаткою і всякими цяцьками; на товстих куцих пальцях блищали важкі золоті перстені з дорогими блискучими камінцями. Комнірчики й сорочка, чорний блискучий галстух на шиї були нечисті, засмальцовані, аж блищали проти сонця. Чорний довгий сіртук, вишневий оксамитовий картуз на потилиці давали йому дуже характерний жидівський вид. Не вважаючи на його богатий костюм, на золото, від нього тхнуло жидом. Бурлаки спі-

знали той дух під богатою одежою, як вовки впізнають вовчий дух в вовчій шкірі.

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всї робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на нього, неначе вони були хазяїнами сахарнї, а Бродовський був наймитом.

—Ми хочемо стати на роботу в сахарнї, — обізвав ся Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте, — сказав Бродовський, з жидівським акцентом.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — промовив Микола якось з усьміхом і гордо.

Бродовський обидив ся. Всї робітники усьміхнулись.

— Коли хочеш ставати на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що се таке з сими мужиками! Я тут хазяїн! Хіба не знаєш, чи що?

—А вже-ж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке, — сказав Микола якось сердито, як звичайно селяни говорять до жидів.

— Чого ти кричиш на мене? Ну! я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан, — промовив уже сердито Бродовський.

Микола трохи не загнув в батька-матїр і насилу вдержав язика, одначе він усе поминав те капосне ви. Він усе таки бачив перед собою жида, хоч і багатого.

Бродовський, взявши в посесію сахарнї, насилу привчив людий говорити на нього ви, а хто на нього тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись під жидівськими руками, та все тикали на нього, на дітий, навіть на його жінку, хоч вона зовсїм була похожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованцї на місяць на його харчах і пішли до казарм.

— Чи не кумедія, вражого сина, з жидом! — крикнув

Микола. — Служили ляхам, а се вже довелось служити жидам. Попробуємо ще жидівського хліба.

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми довгі без кінця, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хатах було повно барлогу, як у свинюшниках і там стояв якийсь чад від мархотки, від гнилої соломи, від нечистої одежі, від кислого борщу, від бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками полили ся люде з заводів. Одні пішли в містечко, другі пішли на обід в казарми.

Бурлаки посїдали обідати. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодувавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку. В борщі була сама за себе бутвиня та квас, подекуди тільки пливали таргани замість мяса. Після борщу подали кашу. Каша була з стухлого пшона, а старе сало тхнуло лоєм. Хлїб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола; — і в Вербівцї бідував, а такого добра не їв. Чи й наш пан жид їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, попробуєш ще і кращої каші, — обізвав ся один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всї бурлаки пішли на роботу. В казармах зістались самі вербівцї, зістались і задумались. Кождий згадував свою хату, свою жінку, своїх дїтей. Микола сидів і журив ся.

— Чи доведеть ся нам коли вернутись до дому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то може і повернемось, — промовив Микола.

—А коли його вхопить, коли він здоровий, як віл? — знов обізвав ся Кавун і похилив на стіл свою русяву голову, своє довгообразе лице з тонким рівним носом, з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов на двір. За ним вийшли і другі вербівцї.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий

і далеко розливав ся в поле між двома невисокими горами. За ставком, від самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стїною, переходив гору й ховав ся в долинї, за горою. Половина лїса вже пішла на сахарнї, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красї, наче хто навмисне насадив його стїною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, клени стояли, неначе густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею з верху. Круглі зелені широкі верхівя вкривали ліс з верху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленїли береги, а далї в воді стояв стїнами густий темно-зелений ситник. Його тоненькі гнучі стебла здалека були похожі на купі павутиня. Він відбивав ся в воді ще тончим, ще ніжнїщим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотїли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа і смердяча. Здохла риба пливала коло берегів. В ставок випустили малясу і зробили з него смердяче болото. Вода в ставку — була гнила.

Вербівцї стали на роботу в сахарни. Ся робота була для них лекша від роботи на полї, але за те нуднїща. На полї на чистому повітрі було якось веселійше й охотнійше робити, ніж коло машин, між стїнами, на помості, слизькому й липкому від розлитої смердячої маляси.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам розщитував ся з робітниками, не вважаючи на те, що був дуже богатий.

Микола встрів на подвірю Бродовського жінку. Вона була убрана зовсім по панськи, але її лице, її нечиста одежа, чорний поділ спідниць і розкудлане волося на голові, все те показувало, що вона не панї.

— А де твій чоловік? — спитав грубо Микола в посесорші.

— Що ти, свиня! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць.

— А вжеж так! Хиба я дурно робив місяць? — сказав Микола.

Бродовська пішла жалїтись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, видав гроші і вилїчив за всї дни, коли бурлаки були слабі й не були на роботї. Бурлакам прийшлось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не збогатіємо з сего пана! — крикнули бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усї шинки в містечку були закуплені в поміщика таки Бродовським. Бурлаки в шинку віддавали Бродовському назад за горілку зароблені в него гроші.

Була неділя. Бурлаки прямо від посесора потягли ся до шинку і з горя пропили мало не всї гроші. Микола пив чарку за чаркою. Жид наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків зоставались у него в кешенї сотнї карбованців. Коло шинку сидїли музики і грали до танців. Бурлаки наймали музики бурлачкам. Музики грали, бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана: запив все своє горе і жив у якомусь инчому світї, веселому, гулячому, неначе він знов у друге парубкував.

— Грайте музики, буду танцювати! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку в гору.

Музики заграли, і Микола пішов садити гопака. Той гопак був страшний. Здавалось, нїби сам сатана вирвав ся з пекла на волю. Його темні очи горіли, як вугля; волося розпатлалось; блїде лице почервонїло і якось посатанїло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем: то був бурлака готовий на все.

— Грайте дрібнїще, бо морду побю! — крикнув несамовито Микола і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачцї затріщала свита, і вона на силу вирвалась з його рук.

До пізної ночи грали музики; до пізної ночи пили і танцювали бурлаки, доки не витрусили з кешенї усїх зароблених потом грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Жид так харчував бурлак, що в великий піст в його казармах почав ся помор. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертию, потім заслаб один чоловік і не діждав до вечера. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Піп з містечка не хотів сповідати і навіть ховати бурлак. Він розсердив ся на жида за те, що жид, взявши завод в посесію, перестав давати йому що-року пуд сахару і сто карбованців плати за треби на заводах.

Жид, маючи себе, за пана, задер в гору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховати мертвих. Піп, не довго думавши, дав знати благочинному, що Бродовський грає в себе на заводах попівську роль. Підняло ся діло. Жид побачив, що потрапить в Сибір і ледви загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейса, за бороду і мусів знов платити попови давну плату за фабрицьку парафію.

А тим часом страшна пошесть пішла по всіх казармах. Люди не перестали слабіти і умирати. Між бурлаками почала ся тревога, одні говорили, що ляхи насипали в криниці отрути, другі говорили, що жид годує людий собачим мясом. Пішла по заводах чутка, що хтось бачив своїми очима, як жиди нишком у ночи різали і лупили собак. Пішов по казармі гомін, клекіт. Микола верховодив над усіма, кричав на ввесь двір, що жиди наслали морове повітря на людий. Ватага бурлак зняла ся, пішла до посесора і побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в місточко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та з попом. Доктор заглянув у криниці, пробував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні в казани, заспокоював бурлак, але сам бояв ся покоштувати бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком щурів для присмаки. Він звелів обчистити й вимазати казамати, але не вважаючи на те, бурлаки почали тікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, поки

трохи протряхне на дворі. Вони задумали тїкати далї, на херсонські степи. А тим часом несподївано заслаб Кавун. Він довго не признавав ся, що він слабий, насилу волочив ноги, а все таки ходив на роботу. Він бояв ся лазарета, як пекла, бо з лазарета рідко хто вертав ся до казарми.

Одного вечера Кавун звалив ся з ніг. Його перевезли в лазарет. Нї один вербівець не пізнав би тепер Кавуна, колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгобразним лицем, з тонким рівним носом, з русявим густим волосєм на голові.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно і жовте, як віск, Кавунове лице ледви було видно проти вікна. Щоки його позападали, румянець погас, ніс загострив ся; темні очі стали якісь потомляні і стояли неповорушно проти білої стїни, неначе на тій стїнї Кавун читав свою гірку жизнь. Микола сидїв коло нього і думав думу, схиливши на груди голову. Другі вербівцї стояли коло полу. Слїдком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи богато вербівських людий. Не один десяток уже утїк з Вербівки від пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очий з білої стїни, на котрій стояв в закутку широкий темний вечірний дїд. На замазаній стїнї темнїли чорні плями, місцями червонїла цегла з під облупленої глини. Минула година і Кавун все дивив ся дикими очима на ту стїну і не міг опамататись. То милі, то страшні картини пересувались перед ним по тій стїнї. Перед ним разом зазеленїла вербами Вербівка, вся облита горячим палким лїтним сонцем, зазеленїла його левада над Раставицею, забілїли стїни його хати і він засьміяв ся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усї верби нїби спалахнули страшним огнем. День змінив ся на ніч. Верби стали стїжками на панському току. Чорне небо замигало страшним полумям. Ввесь тік, вся Вербівка вже нїби горіла перед ним. Горіла перед ним його хата. Йому здавалось, що в хатї його жінка з дїтьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогнї.

— Ратуйте жінку, дітий! хто в Бога вірує! — крикнув Кавун, — Миколо! Нимидоре! ратуйте моїх дітий!

Нимидорине імя неначе ножем укололо Миколу в саме серце і горяча сльоза скотилась з його лиця.

І здавало ся Кавунови, що горить його двір, горить його клуня, горить земля під його ногами, горить і кипить вода в ставку. Йому горячо, важко; його дусить в горлї дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слїзми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляєть ся, а між полумям витикають ся скелї, витикають ся скалисті береги понад Россю, червоні, як розпечене червоне зелїзо. Перед ним наче з землї висуваєть ся високий, як стовп, камінь, ввесь червоний, як жар, а на тому камінї стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосє на голові; з нього ллєть ся потоками кров по горячому камінї.

— Ага! а що! попав ся й ти в пекло! А добре тобі в тому полумнї! — простогнав Кавун — і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місци закрутили ся фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, закипіли казани з малясою а між тими колесами й машинами закрутили ся чорні дїдьки, з рогами з хвостами, з цапиними бородами, з огневими висолоплянами язиками. Між ними знов закрутив ся пан, закрутив ся осавула, жид шинкар, закрутив ся Бродовський з пейсами. Та вся ватага танцювала, крутилась, бігала, кричала, стукотїла. Чорти перекидались машинами. Машини махали головами, хвостами, з тих машин летїли на всї боки сахарні білі голови, неначе хто безперестанку бив його в тїмя зелїзним обухом.

— За віщо ви мене бєте? завіщо катуєте?! — знов крикнув Кавун на всю казарму і нїби прокинув ся. Через його очі знов глянув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи пізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю; — насилу промовив Кавун.

— Чи не покликати попа, щоб тебе висповідав, — обізвав ся один бурлака.

— І вже! Дай менї покій. Вже смерть моя за плечима, — сказав Кавун: — мабуть я вже не встану. Брати товариші! коли хто вернеть ся до дому, накажіть моїй жінцї, най не журить ся, не плаче, та нехай доводить до розуму дїтий.

— Щоб вийшли придатні до панської роботи.... гірко промовив Микола.

— Не думав я, бувши господарем, що менї доведеть ся вмирати на чужій сторонї в сьому жидівському лазареті, — сказав Кавун. — Ой Боже мій милосерний! за щож Ти мене так тяжко караєш? Бодай все моє горе, всї мої слези, впали на того душу, хто мене пустив по сьвіту бурлакою.

Кавун заплакав, але в него сліз вже не було. Його слези висохли, бо вже його жизнь висохла до остатної краплї.

— Хоч поховайте мене по людському закону; нехай жид не викидає мене на сьмітник, як викидав других бурлак. Як працював на його душу; він здер з мене моє грішне тїло, а пан випив мою кров.... Простїть, брати товариші! може я умру; може я в чому перед ким винен.... може я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили менї, бурлацї, за мою смерть на чужинї. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінцї та скажіть, нехай мене не жде й не сподїваєть ся в гостї.

Сумно й страшно було в лазареті. На дворі смеркалось. Петро вмер на чужинї, між чужими людьми. Бурлаки сидїли й стояли кругом него, як камяні. Кождий думав про себе, про свою долю.

— Щож буде з нами? — думав кождий бурлака. Щож буде далї зо мною? — думав Микола. Не вже колись Нимидора почує про мою смерть на чужинї?

Микола почув, що на його голові волосє піднімаєть ся в гору. І ніколи йому так не хотїлось вернути у свою хату до своєї Нимидори. Йому хотїлось хоч побачитись, поговорити хоч

на одну хвилю, та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що в Вербівці все було так, як і попереду, що пан розписує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на нему зігнати свою злість.

Пієля Карунової смерти, в жида зістались його гроші за цілий місяць. На рощоті Вербівці почали допоминатись за ті гроші. Микола просив Бродовського віддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин души покійника.

— А вже-ж! так отсе й дам бурлаці в руки чужі гроші — сказав Бродовський; — знаю я, в яку церкву, ти віднесеш гроші. Ти їх пропєш в шинку.

— Не пропю, а віддам в церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам віддам на церкву, — сказав жид.

— Чи Бог же прийме з жидівських рук ті гроші за душу покійника?

— Що ти менї допікаєш тим жидом! Я тебе поведу в полїцію до станового.

— Може віддаш в москалї? — вже грубо промовив Микола, ще й тикнув.

Бродовський зверетенив ся і почервонїв.

— Не тикай на мене, свине, бо й твоїх грошей не віддам, ще й напишу панови, що ти служиш в моїй сахарни.

— Від свинї чую! вибачайте люде добрі в сїм слові, а сахарня не одна на сьвітї. Сего добра є богато на сьвітї.

При сих словах в Миколи очи налились кровю. Він ледви вдержав ся, щоб не тріснути Бродовського по щоцї, і тільки приступив до посесора блище на ступінь.

— Гвалт! то ти мене смієш лаяти! ти думаєш я не знаю звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаяти? хіба ми не знаємо, як ви знущаетесь над людьми в сахарнях, як ви не додаєте грошей, годуєте собачим мясом та щурами! Знаємо, як ви приймаєте буряки від мужиків. Панські буряки важите, а мужицькі і не

важите, а приймаєте, як собі схочете, а послї платите, скільки схочете. Знаємо вас! гм...

І Микола глухо засичав і загарчав, ледві здержуючи голос і лайку в горлї.

...."Хіба ми не знаємо, як ви знущаєтесь над людьми в сахарнях."

Бродовський зносив бурлацьку грубість і навіть лайку; він бояв ся порозганяти бурлак з заводів. За робітниками було дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою не-

схотою і тільки гірка неволя гнала бідних на роботу до Бродовського.

Бурлаки вийшли від Бродовського на подвірє. На дворі бігали Бродовського діти, повбирані в богату одежу, але з заду у всіх через розпірку теліпались білі сороченята, зовсім по жидівськи. Микола налаяв їх в батька в матїр і знов страшно загарчав через зуби, аж його зуби заскреготїли.

На дворі почало ся темно. Бурлаки почали змовлятись, щоб утїкати від Бродовського і почали радитись, куди тїкати. Пішов гомін по казармах. Одні хотїли йти на заводи, другі раяли йти на зарібки в степи, або на Бесарабію.

— Вже менї осточортїло тинятись по сахарнях — промовив Микола. — Ходїмо, братя, ще в степи. Адже-ж і наші вербівцї не раз ходили на заробітки в степи і в Одесу. Декотрі поприносили до дому чимало грошей.

— Коли на степи, то, й на степи! — загомонїли вербівцї.

Їм хотїлось вибратись на поле, на степ. Всї вони позвикали робити лїтом на полї, на вольному повітрі, всї любили хлїборобство. До вербівцїв пристало ще кілька бурлак, і як тільки на дворі почало зеленїти, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі і потягли ся на широкі Херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсеєвич! Зоставай ся з своїм крамом, пане жиде! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з заводів.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарнї і їм стало веселїще на души. Після смердячої казарми, після смороду від гнилої маляси, від горілих кісток, від диму й чаду на сахарнях, сьвіт божий наче сміяв ся до них зеленою весняною травою, синим небом та чистим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали богато сахарень, минали лїси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але більше їм приходилось ночувати на дворі під корчмами, або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лїсів стало менше, тільки по долинах трапляли ся невеликі байраки. Гори й до-

лини зрівнювались. Села траплялись все рідче, а далї перед ними розстелив ся широкий степ, широкий на всї боки, кільки можна було збагнути оком. Вони йшли день, йшли два і не бачили нї одного села, нї одного хутора по дорозї. Молода трава ясно блищала на весняному сонцї. Між травою купами жовтїли круглі квітки кульбаби, синїв ранний степовий сон. Птицї крутились в небі щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля від усякого лиха, від усякого безталаня, від усякого страху перед паном, жидом, перед панщиною та рекрутчиною.

— Господи, як тут просторно, як тут широко! — промовив Микола: — от би сховатись у якому небудь яру від усїх наших ворогів.

— Тут уже нас не знайде Бжозовський і не присилує робити панщину, — обізвались бурлаки.

Бурлаки звернули в яр на відпочинок. В тому яру вила ся невеличка річечка і ховалась далеко, далеко між пологими горбами. Понад річкою зеленїли густі очерета, скільки можна було скинути оком. Подекуди між очеретом та ситником блищали невеличкі плеса, чисті, як зеркало, а кругом них стояв рівною стїною густий ситник. На дворі вечеріло. На заходї небо почервонїло й запалило вогнем роскинені легенькі хмарки, наче стадо лебедів. І степ і комиш облились рожевим сьвітом.

Бурлаки посїдали над водою, намочили житні сухарі й почали вечеряти. Вони були потомлені. Нїхто з них і слова не промовляв. Велика тиша, тихий рожевий сьвіт на зеленому степу засмутив і без того смутні їх душі.

Сонце сїло. Почало змеркатись. Микола назгрібав торішнього сухого очерету, сухої осики і розпалив багатя. Бурлаки полягали кругом богатя на свитках дрімали. На далекому плесї крикнула качка, зашелестїла в ситнику, збила крилами воду і перенеслась над вогнем, неначе грудка чорної рілї. Крик завмер і ввесь степ знов нїби завмер у снї.

Бурлаки почули легкий шелест в ситнику недалеко від багатя. Щось йшло і прямувало до них. Хода була людська.

Трава шелестіла під ногами, людина ввійшла в ясний кружок, роскинений червонуватим вогнем. Заблищала червонуватим сьвітлом чиясь голова, а далї забіліло лице з чорними вусами. Просто до них ішов якийсь чоловік в чорній старій свитї, в драній шапцї, з торбами на плечах.

— Добри-вечер вам, люди добрі! — промовив чоловік:— чи не приймете мене до себе на ніч?

— Доброго здоровля! — тихо й нехотя обізвались бурлаки, повернувши до того чоловіка голови: — сїдай чоловіче, коло багатя та грій ся, коли хоч. Ми й самі думаємо ночувати просто неба на землї.

Чоловік сїв на порожньому місци коло вогню і поклав торбину коло себе. Вогонь блиснув на його лице і проти вогню заблищали його чорні очі і забігали разом по всїх бурлаках, неначе він дивив ся разом кождому в очі. Короткий круглий, як картопля ніс, коротке лице, чорні брови й блискучі, круглі, як терен очі, гостре маленьке підборідя: все в нього показувало чоловіка швидкого, проворного, навіть хижого. Його голова, прикрита чорною драною шапкою, нагадувала нічну птицю з коротким носом, з круглими очима. Бурлаки мовчали й курили люльки, поглядаючи скоса на бродягу.

— З відкіля вас Бог несе? — спитав чоловік, витягаючи з гамана люльку й набиваючи її тютюном.

Здалека, чоловіче, — промовив Микола.

— А куда вас Бог несе? — знов спитав чоловік, запаливши люльку і потягнувши з неї дим так здорово, що тютюн затріщав і запалахкотів.

— І самі не знаємо, чоловіче, — обізвав ся один бурлака; — ми йдемо на заробітки.

—Певно, повтїкали від панів, — спитав чоловік.

— Може й повтїкали; хто його зна.... — насилу промовив Микола, не виймаючи люльки з зубів.

— Та й я втїк від свого пана і вже блукаю не один рік по сих степах. Я знаю тут усякі місця. Коли приймете мене до своєї ватаги, то я вам на степах скрізь дорогу покажу.

Бурлаки дивились на чоловіка й мовчали. Швидка розмова, швидкі очі, проворні руки, проворний рух: все те не робило його похожим на віковічнього хлїбороба.

— Куди-ж ви прямуєте? Чи в Крим, чи на Дін, чи на Бесарабію? — знов спитав їх чоловік лепетливим язиком.

— Сказати правду, чоловіче, ми й самі ще не знаємо, де пристанемо.

— Я бував по всїх усюдах в сих краях, був і в Криму, був і в забродзьких ватагах на Днїпрі й на Днїстрі служив і в панів, а тепер думаю йти на Бесарабію.

— Чом же на Бесарабію? — спитали бурлаки.

— Та тим, що тут в степах уже розплодилась сила станових і вже геть то почали чеплятись до бурлак за пашпорти, а на Бесарабії на гурт питають про пашпорти. Коли хочете, то ходїм на Бесарабію на заробітки.

Бурлаки зглянулись і все подивлялись на проворного бродягу, все чогось не дали йому віри.

— Ви погане місце вибрали: тут трохи мокро, а там далї над рікою сухше. Я ті всї місця добре знаю.

Бурлаки мовчки курили та все поглядали на свої клунки.

— Просимо вечеряти! — промовив чоловік, виймаючи з торби окравець хлїба, сіль та цибулю.

— Вечеряйте на здоровля! — промовили бурлаки.

Полягали бурлаки кругом багатя, — поклавши клунки під голови і почали дрімати. Декотрі одначе поприв'язували клунки до рук мотузками і довго не спали, доки незнакомий чоловік не впав на траву як куля і не захрипів на всей яр.

Другого дня в досьвіта бурлаки повставали, полапали свої клунки: все було на своїм місци. Вони повмивались коло річки, помолились Богу і збудили незнакомого чоловіка. Він схопив ся нїби опечений, протер очи, позїхнув і пішов вмиватись, навіть не перехрестившись.

— Мене звуть Андрій Корчака. Коли хочете послухати моєї ради, то рушаймо на Бесарабію. На степах вештаєть ся богато панів; — ще як раз колись натрафимо на своїх.

— А що, братя! — Чи не послухати нам сеї ради? — спитав Микола своїх товаришів. Хібаж нам ще не оприкрились ті пани?

— Як на Бесарабію, то й на Бесарабію, аби тільки зайти, як можна далї, обізвались бурлаки.

Всї рушили за ватажком, Андрієм Корчакою.

Йшли вони день і в вечер добились до степової корчми. Корчма була збудована з білого пісковатого каміня і стояла необмазана. В корчмі сиділи жиди, держали горівку і закуску і за все брали страшні гроші. Жидам служила стара баба, бурлачка з Поділя. Кругом корчми стелило ся на всї боки рівне поле. Бурлаки випили по чарцї горівки, з'їли по шматочку хліба з цибулею і переночували під корчмою. Вони розпитали в жидів, чи не можна в близькому селї стати на роботу на тиждень або два. В їх було мало гроша, а до Бесарабії ще було далеко. Жид справив їх на село, Колонтаївку, де в пана цїле лїто робили бурлаки.

В невеличкому яру перед їх очима розкинула ся Колонтаївка. Село було степове. На яру й попід горами стояли маленькі хатки мазанки з невеличкими вікнами. Коло хат стерчали хлїви з високого очерету, вкриті з верху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замісь тину на рові лежали купи гною або стояли стїни так само з очерету. Нїгде не видно було нї комор, нї високих клунь. Хлїб складали в стїжки й молотили просто на току проти неба або гарманували кіньми та волами, перетираючи розкидані снопи важкою колодкою, причепленою до коней. На цїлому селї невидно було нї одного дерева, нї верби. То було село зовсїм соломяне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорнїла серед степу чорними покрівлями хат, жовтїла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сїре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі, зелені акації, та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами.

— Та й погані тут села! — Не доведи, Господи, жити в такому селї! — говорили бурлаки.

— Ся Колонтаївка не похожа на нашу Вербівку, — промовив Микола.

Бурлаки ввійшли в село і побачили, що в людей дуже богато овець та товару, що люди в тих степах не так бідують, як їм здавалось. Вони пристали до корчми, розпитали про пана і пішли до панського двору. Пан хотів договоритись з ними на ціле лїто, до Покрови, але бурлаки згодились тільки на недовгий час, щоб заробити грошей на дорогу. Їм так допекли пани, що вони готові були втїчи від них на край сьвіта.

Заробивши трохи грошей, бурлаки пішли далї до Днїстра. Андрій Корчака, як степовий вовк, змірив ті степи вздовж і поперек. Він все брав ся до Днїстрового лиману, до Чорного моря, де були рибалські ватаги.

Богато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села і степові, голі й опалені горячим сонцем і бачили села понад невеличкими степовими річками, де вже зеленїли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові, богаті нїмецькі кольонії з довгими рівними улицями, з домами на два поверхи серед зелених садів та винограду.

IV.

Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу: то був високий бесарабський берег по той бік днїстрового лиману. Та синя смуга все наближалась до них, нїби висувалась з під землї. Вже було видко гори, вкриті лїсом, а між горами глибокі долини і яри. Вже на горах забілїв Акерман з церквами та садами. Бурлаки зійшли на крутий беріг над лиманом і стали над кручею: перед ними разом заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була ранна весна, а на дворі вже було горячо, як серед лїта. З лимана повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поломались та порепались балками до самого долу. І гори й круті балки зеленїли сьвіжою весняною травою. Акерман

був роскинутий на горах і ніби виставав на показ проти сонця свої біленькі хати, закидані садами та виноградниками.

Над самим лиманом стояла давня Генуезька твердиня з високими, довгими, темними зубчастими стінами. Поверх стін, порослих зеленим бадилям, стреміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили прямо з води, а в воді відбивали ся такі самі стіни й башти, неначе хотіли впасти в глубоку синю безодню. На горах біліли й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. Увесь високий зелений беріг з садами церквами відбивав ся в воді, як в зеркалї, а над горами синїло, як густа синка, пишне, полуденне горяче небо. Днїстер вливав ся в закругляний лиман, неначе вилазив з зелених густих очеретів та ситників, що звуть ся там чагарями. Між ними подекуди блищали озера, а над озерями й чагарями високо піднїмали ся гори вкриті лїсами. Блискучий лиман розлив ся вшир на вісїм верстов, як розтопляне скло. Той край за лиманом здавав ся зеленим раєм після рівного зеленього степу.

— Потрівайте-ж хлопцї, — сказав швидкий Корчака: — хоч за лиманом край трохи вольнїщий, але й туди в день не можна їхати; і там є станові. Треба діждатись ночі. Лягаймо спати, бо сеї ночі буде нам богато роботи. Та готуйте гроші, коли хочете приписатись до якого села.

Бурлаки знайшли глибоку балку, пополуднали і полягали спати. Ввечері, як почало смеркатись, Корчака побудив бурлак і вони всї пішли до перевозу, де стояли човни.

На Бесарабії не було такої панщини, як на Українї. Люди обробляли панам за землї, але пани не мали продавати й купувати людий. Бесарабські пани з великою охотою приймали на свої землї українських утїкачів, бо в них було землї богато, а людий мало. Сюди втїкали, за часів панщини, Українцї з Поділя, з Канівщини, з Херсонщини і навіть зза Днїпра, з Полтавщини. Вони оселялись в Акерманщинї, в Берденщинї і навіть між молдавянами скрізь по Бесарабії. В Акерманщинї всї нові села дїлились на посади; в кождому посадї був пристав, се-б то поліція і староста з писарем, замість волосного

голови. Народ приписував ся в міщани, бо в Акерманщині панщинних селян не було. Пристави, як і вся поліція, таки добре обдирали українських бурлак, котрі хотїли оселитись в акерманських посадах

Корчака переговорив з перевозчиком, сторгував ся за перевіз і за справу, щоб перевозчик пішов до пристава і переговорив з ним, скільки він візьме за те, що припише до посаду бурлак. Бурлаки сїли в човни і переплили через лиман. Вони пристали проти села Кривди.

Бурлаки зостались коло човна, а перевозчик побіг на гору в Кривду, де жив посадський пристав, переговорив з приставом, вернув ся і сказав, що-б бурлаки готували по пятнацять карбованцїв за припис до кривдянського посаду. Перевозчик повів бурлак до пристава. Пристав не спитав їх, звідкіль вони і хто вони і позаписував їх міщанами в посад Кривду. Декотрі бурлаки не мали так богато гроший; вони обіцяли принести гроші в поліцію, як тільки зароблять.

В тому посадї і в церковних метриках і посадських поліцейських книгах були позаписувані якісь невмираючі люди: вони ніколи не вмирали, бо на їх місце зараз записували нових українських утїкачів і давали їм прізвища, записаних в книгах покійників. Якийсь Петро Перебендя, по тих книгах жив уже більше, як сто лїт; Гнат Швидкий з жінкою Оришкою жили вже сто двацять лїт, а Йваниха Посмітюха вже прожила півтораста лїт та ще з пятьма синами і трема братами. Пристав записав Миколу батьком Іваном Посмітюхом, а других бурлак записав його братами та синами. Корчака, чи тепер, Олекса Посмітюх, був на лїта старший від Миколи, а тепер доводив ся йому сином. Подавши імена усім новонародженим, пристав забрав гроші в бурлак і видав їм пашпорти.

— Тай дорого-ж бере сей бесарабський піп за хрестини! — промовив Микола, виходячи з бурлаками та з перевозчиком на двір.

— Се ще не дорогий; бували й дорозші, — сказав перевозчик.

Вся новохрещена бурлацька сїмя Посьмітюх пригадувала й твердила свої нові імена.

— Тепер ідіть до попа на похрестини, нехай він подивить ся на своїх нових парохіян, — сказав перевозчик і повів їх до попа.

— Чи й сей піп візьме за похрестини по стільки карбованців, скільки взяв той? — спитав Микола. — Як тільки й сей схоче таку дорогу плату, то хоч давай драла назад в Вербівку робити панщину.

— Воля, бач, дорога річ; за неї варт дорого заплатити, — сказав перевозчик і привів їх до попа.

Піп приняв з великою охотою в свою парафію нових людий, позаписував їх Посмітюхами і не взяв за те нї шага. Його парафія розросталась українськими втїкачами.

— Тепер позоровляю вас з новим щастєм, новим здоровлєм, панове Посмітюхи, а ти, тату, поведи мене в шинок і справ хрестини, сказав перевозчик.

Вони пішли в шинок, випили дві квартї горівки, а другого дня той самий перевозчик повів їх до лиману, де коло чагарів одна рубальська ватага ловила рибу.

Над самим лиманом на зеленій траві, між двома високими стїнами молодого очерету, висїли чорні неводи на підтечах, повбиваних в землю. Довгі без кінця неводи мотали ся на легкому вітрі, неначе жмути чорних шнурків, вимочених в смолї. Від кілка до кілка висїли разками здорові поплавки, що звуть ґалаганами, пороблені з легкого сухого дерева. Здалека здавалось, нїби то стояли рідкі тини з тоненького хворосту, або тонесенькі гратки, обтикані зверху якимись цяцьками. Серед того павутиня неводів чорнів кухарський курінь: він був круглий, з низькими очеретяними стїнками і дверцями, тільки без покрівлї. Серед нього стояли два чорні задимлені стовпи з перекладиною зверху. На перекладинї висїли казани; під казанами горів вогонь і густий дим клубками вив ся в гору. В диму чорнїли стовпи, нїби шибениця. В тому кухарському куринї стояли столи, де кухар розкладав сиру рибу. В казанах варилась риба.

Коло кухарського куріня стояв довгий здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шаплики, барильця, діжки з пшоном, горохом, кукурудзою та фасолею, лежали харч і одежа. Там ночував отаман і вся забродська ватага.

Кухар порав ся коло казанів. Забродчики лагодили неводи. Коло куріня стояв отаман, Іван Ковбаненко; він був хазяїном і отаманом ватаги. Отаман був чоловік невисокий, але дуже широкий в плечах, з великою головою, з здоровими чорними вусами, з загорілим лицем і чорними блискучими очима. На ньому була проста одежа, широкі крамні сині штани, біла сорочка й чорна смушева шапка. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс відрізняв його від простих рибалок, та гордий, сьміливий вид і темні розумні очі показували в ньому щось хазяйське, отаманське. Він курив люльку, пускаючи дим одним кінцем рота.

— Ми шукаємо роботи й хочемо пристати до вашої ватаги, — промовив Микола до отамана, поздоровкавшись.

Отаман тільки легко кивнув головою, не випускаючи люльки з рота, кинув гордим оком по всїх бурлаках, скоса глянув на дрібненького Корчаку з прудкими злодійськими очима і промовив:

— Приставайте, коли хочете. Половина буде моя, а половина ваша. Неводи мої а харч будемо платити по половинї, а коли схочете випити, то горівка буде ваша. Чи пристаєте на те? — спитав отаман, скинувши оком молодих здорових бурлак.

— Чом же й не пристати. Не ми заводили сї звичаї, не нам їх виводити, — промовив швидкий Корчака.

Отаман не спитав їх, звідкіль вони і що вони за люде. Декотрі його забродчики мали пашпорти, а декотрі з роду їх не мали.

— Сїдайте, хлопцї, просто неба на землї, — сказав отаман: — зараз будемо обідати, а по обідї до роботи.

Бурлаки склали свої клунки в курінь, понабивали люльки, посїдали на траві і почали курити.

— А що хлопці! коли хочете заробити обід, то сідайте чистити рибу, бо сеї, що в казанах, на всіх буде мало, — промовив кухар.

Отаман підняв ціновку з одного шаплика, де було повно річної і морської риби, подавав Вербівцям ножі, і вони почали чистити рибу. Бурлаки ледві сували руками. Кухар і отаман, мовчки, осьміхались. Осьміхались і проворні забродчики, дивлячись на неповертайлів-хліборобів.

Кухар вкинув в окріп рибу і підклав в огонь очерету. Огонь запалав і затріщав. Риба швидко закипіла. Тимчасом він повитягав з казана здоровим, як тарілка ополоником зварену рибу і склав її в стябло, чи здоровий коряк, в котрому навіть држально було видовбане. Стябло було здорове, як ночви. Кухар зробив з юшки густий росіл облив ним рибу і сцідив росіл через видовбане держально. Отаман і всї рибалки сіли на маленьких дзигликах кругом низенького стола, що був їм тільки по коліна. Кухар поставив на стіл стябло з рибою, а потім насипав в миску юшки і накраяв хліба. Голодні бурлаки уплітали сьвіжу щуку, осятрину й білюгу на всї заставки. З того часу як вони втікли з Вербівки, вони й разу не обідали так смачно. Вони ніби набирались нової сили.

— Тепер, хлопці, хоч і до роботи, — промовив отаман, готуючи човна.

Всї рибалки почали знімати здоровий невод і складати на човен.

В лиманї ловилась риба більше Днїстрова, ніж морська, але часто попадались здорові осятри й білюги. Отаман возив рибу в Акерман і продавав її сьвіжою на базарі. На лиманї не солили риби в бочках.

Отаман з своєю ватагою постояв на лиманї з тиждень і почав збиратись до дому. Настав час ловити рибу в морі. Рибалки поскладали на здоровий човен неводи, забрали шаплики, харч й одежу, сїли в човен і поплили до Акермана. В Акерманї отаман пішов з рибалками в полїцію, узяв пашпорт на цїле

літо і присягнув, що він не зачепить того добра, що викине море на берег, і зараз передасть на кордон.

Рибалки поплили човном далї по лиману і стали проти одного великого посада чи села. Отаман покинув коло човна одного рибалку, а сам з ватагою пішов до дому через село. Се була Акерманщина.

Село було досить довге й здорове. Через усе село йшла широка улиця і тягла ся трохи не до самого Акермана. Вона вся була обсаджена акаціями, неначе Вербівка вербами. Село було українське. В нему як і в самому Акерманї, що став уже зовсїм українським городом, були люди з усїх українських ґуберній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садами, і зеленїло як гай.

Поза хатами тягли ся виноградники на всї боки, скільки можна було скинути оком. А там за селом на широкому полї ледви піднїмала ся зелена, як пух, кукуруза, розстелялись широкі молоді листки тютюну, а там далї розстеляв ся широкий, рівний, як діл, степ, ввесь зелений, ввесь покритий то виноградом, то пшеницею, то кукурузою, то просто зеленою травою. На дворі ще була весна, і висока трава в степу була вже готова під косу. Край був богатий та пишний, як рай.

Отаманова хата стояла за посадом, на хуторі. Хата була чимала з піскуватого каміня, з великими вікнами, на чотири шибки. Ковбаненко будував її, дивлячись на хати в нїмецькій кольонії, що була недалечко від села в степу. Кругом хати зеленїв здоровий виноградник, поміж виноградом на межах довгими рядами росли абрикоси, та черешнї. Кругом хати росли старі волоські оріхи. Молоде пагоня на оріхах на горячому сонцї вже повигонялось на сяжень в гору, нїби сходило на дріжджах. Вся оселя зеленїла й пахла, як цьвітник. Акації стояли саме в цьвіту, заквітчані масою білих китиць. Вони були похожі на здорові срібні канделябри. Горяче повітря було повне острих пахощів акації і розливало якусь роскіш на ввесь двір.

З хати вибігла отаманова жінка, українська молодиця, вже немолода, але прозорна, рівна й висока в синьому горсетї, за-

ьязана по полтавськи, низенько, чорною хусткою з червоними квітками. Отаман Ковбаненко зайшов в Акерманщину з жінкою зза Дністра з Полтавщини.

За матірю вибігла з хати молода дівчина: то була отаманова дочка, Мокрина. Мокрина була тонка й висока, як тополя, з тонким рівним станом, з маленькими й тонкими ніжками, с маленькими руками, які мають полтавські женщини. В Мокрини лице було довге, з тонкими пружками.

Тонкі чорні брови чорніли, як шовкові шнурочки; блискучі карі очі чорніли, як терен. Невеликі повні губи червоніли, як вишня в зеленому листї. Ніс був тоненький, рівний, а на щоках до самих висків грав румянець. Від її молодого лиця пашіло жаром; від щік, від очей несло огнем, неначе вона тілько що стояла коло печі, коло полумя. Якимсь степовим здоровям пашіло все її лице, а легкий стан, тонка шия, тонкі руки гнули ся, як степова билина на вітрі. Чорні товсті коси блищали на голові проти вечірного сонця, а червоне намисто на синому ґорсетї ще більше сипало огню і румянцю на її палке лице.

Мокрина стояла проти сонця під волоським оріхом і роздивлялась на рибалок. Вона вгляділа Миколу і все її лице почервоніло, як полевий мак. Вона зняла ся з місця і, як птиця, полинула в хату.

Тим часом хазяйка винесла рибалкам вечерю. Сонце тільки що сіло, а рибалки вже полягали покотом під волоськими горіхами. Завтра вони мали вибиратись на ціле літо на море.

Другого дня сьвітом вже був готовий обід. Рибалки пообідали на дворі, потім поскладали на віз здорові мережі й посуду, набрали харчі, привязали до воза собаку, на возї посадили півня і ввійшли в сьвітлицю.

Сьвітлиця була чиста й простора. Перед образами горіла лямпа і гойдались голуби та писанки на нитках, приліплених до стелї. Стіл був застелений білою скатертюю, а на столї лежав хліб з дрібком солї зверху. Отаман виніс з кімнати здорову

пляшку горівки, настояної на жовтому корінї, і поставив на стіл.

Рибалки обступили стіл навкруги. Двацять чоловіка товпились в сьвітлиці, неначе колядники на Різдво:

Отаман налив чарку горівки, перехрестив ся і почав приказувати:

—Даруй же нам, Боже, повні мережі усякої риби щоб до нас сплила ся риба з усего Чорного моря та просто в наші неводи. Пошли нам, Боже, щастя й здоровля. Дай, Боже, щоби ми живими поверталось до господи, та не потопились у морі.

— Дай Боже! — промовили рибалки.

Отаман почастував жінку і почав частувати рибалок. Потім він зняв з стіни образ, поклав на столї, поцілував образ і хлїб ;за ним підходили усї рибалки і знаменувались до образа й до хлїба.

Отаман мовчки сів за столом на покутї, всї рибалки посїдали на лавках і навіть на долї, кому не стало місця. Всї посїдали і замовкли, неначе замерли, тільки було чути, як мухи шелестїли в сухих васильках коло образів.

Отаман встав; за ним разом лавою підняли ся усї рибалки. Отаман узяв образ і хлїб з сілю й вийшов на двір, за ним вийшли рибалки. Образ і хлїб сховали на возї. Довгий німецький віз рушив з двору, а за ним пішли рибалки з хазяйкою.

Рибалки приїхали на лиман, спустили човна на воду, поскладали здорові мережі й посуду і сїли самі двома рядками. Отаман став на кермі і почав правувати здоровим деменом. Демено повернулось, неначе здорова морська риба, збило хвилю і легенько повернуло човна від берега. Рибалки вдарили по водї бабайками і здоровий човен полинув по лиманї, як птиця по небу, тільки покинув за собою довгий слїд.

— Через тиждень виїзджай до нас та вивози нам харчі! — крикнув отаман з човна до хазяйки. Наші курінї стоятимуть на старому місцї, на пересипі.

Хазяйка довго стояла, дивлячись в слїд за човном, де далеко блищала біла сорочка на отаманови, неначе він стояв ви-

тесаний з білого каміня. Потім вона повернула коні на гору і сховала ся в степу.

Рибалки доплили до цареградського гирла, минулу ереки, що текли через косу в озеро, і пристали в самому гирлї кордона. Там отаман показав урядникам пашпорт, і ватагу пропустили в море. Човен повернув за гострий угол пісковатої коси і вступив в Чорне море, пливучи попід низьким берегом. Через кілька верстов рибалки пристали до берега і позносили мережі, неводи й посуду на низеньку піскувату пересип. Пересип була дуже низенька і слала ся, неначе біла стрічка, понад морем, оддїляючи здорове солоне озеро від моря і від лимана. Те озеро було колись заливом моря;; морська хвиля насипала узьку пересип і неначе греблю відділяла здорове, на верстов двайцять озеро від моря та від лимана. Крутий далекий берег озера, що був колись берегом моря, стояв у туманї, як стїна, вкритий зеленою травою; під ним зеленїли очерета та ситники, скілько можна було скинути оком.

Картина кругом була дуже оригінальна. Довге озеро на двацять верстов вганяло ся в степ і блищало між крутими берегами, неначе вкрите легким прозорчастим покривалом з туману. Місцями кругом озера, а найбільше коло білої пересип, ніби тонули в зеленї вод високі, густі як лїс, очерета та ситники, а за пересипю синїло Чорне море, піднїмало ся все в гору та в гору, зливалось далеко з туманом на небі, з золотим сьвітом сонця, стояло грізною горою і неначе було на поготові шубовснути всею масою і залити білу пересип, і озеро, і зелені очерети, і широкий степ, і море і озеро, і синий високий його берег, і широкий степ, все було залите горячим маревом і прикрите таким легким сивим туманом, що всї тони, всї фарби ніби зливались до купи. Тільки зверху ясно синїло пишне кругле блискуче небо. В небі крутили ся білі мартини й чайки, а здорові білі, з червоними носами баби, неначе лебеді, вкривали купами й море й береги.

Через узьку пересип скрізь були прокопані єрики чи канави, куда ціле лїто йшла дрібна кефаль з моря в озеро жиру-

вати на плавнях, а в осени вертала ся в море. Коло єриків зеленів очерет та ситник, і наче кров, червонів ситий солонець. Отаман вибрав місце коло одного єрика, де пісок заріс зеленою листатою чаполотю та червоним солонцем, і звелїв ставити там курінь. Рибалки набрали сухого очерету, збудували дуже довгий отаманський курінь, загородили для кухаря кухарський курінь, закопали палї, примостили зверху бальки і повішали казани. Потім вони забили два палї з перекладиною для колод, а декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні будки, в котрих можна було тільки сидїти або лежати; після того викопали кабицю, чи піч, для казана з смолою, котрою мазали неводи; поставили мечет, чи піч для хлїба. Се все становище з курінями, очеретяними будками, з мечетом з кабицею, з колодїльнею, з кухарським курінем, звало ся курінем. Часом один хазяїн мав два або три таких курінї і наставляв на кождий курінь осібного отамана.

Хазяїн позабивав рядами підтечі для мереж та неводів. Коса вкривала ся будками, ніби хатами. Собаку пустили на волю, а півня привязали в маленькому курінї. На мертвій пересипі завештались рибаки; заблищав огонь під казанами, засинів густий дим з мечета та з кабиції. Заворушилась людська жизнь на мертвому березї.

Над вечером отаман звелїв готувати здорову мережу.

Забродчики підходили до него рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнище мережі. Один відходив, приходив другий і швидко потягло ся рядком до моря десять чоловік, несучи довгу мережу на плечах. В березї отаман здіймав мережу з кождого рибака і складав її на човен.

Сонце сїло. На дворі почало смеркати ся. Море почорнїло, тільки білїла пересип, неначе довгий шматок білого полотна. Мартини часто й густо припадали зверху до води: крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби напливали до берега доволї.

Настала ніч. На дворі стало тихо, як у хатї, тільки море лащило ся до берега легісенько хвилею і ледві шелестїло на

піску. Отаман став не керму човна. Коло його ніг лежала кодола, скручена кругом, неначе гадюка, з залїзною кішкою на кінцї, котра була привязана до одного кінця мережі. На березї зістав ся крилаш чи помічник отамана, і більша половина рибаків. З отаманом сїв у човнї кодїльничий та кілька рибаків.

Отаман відіпхнув човна в море і повернув демено. Крилаш держав на березї один кінець кодоли привязаної до мережі. З човна почали викидати мережу, заходячи далеко в море півкругом. Важка мережа тонула в водї, тільки зверху блищав довгий рядок здорових, білих, деревяних галаганів, неначе разок намиста.

Важкий човен тихо сунув ся по водї. Бабайки тихо ворушились в кочетах. Рибалки мовчки курили люльки. На березї блищав огонь в люльках у рибаків, неначе жар у печи, а на морі ясно палахкотїла отаманова люлька, неначе сунулась понад водою червона зоря.

Отаман обійшов далеко півкругом і пристав до берега. Кодїльничий вхопив кружок кодоли і з усїєї сили швиргонув її з човна на берег. Кодола свиснула й розкрутила ся, як чорна гадина. Кінець упав на пісок і зачепив ся залїзною кішкою. Вся кодол голосно ляснула по водї й потонула.

Тим часом прямо з моря сходив повний місяць, неначе виринав з чорної хвилї. Легенька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верствов. Місяць тихо викотив ся ввесь на небо, неначе через велику силу вилїз з води. Море заблищало і вже було видко під місяцем блискучу воду і довгу червону смугу на водї.

Отаман причалив човни до берега, скочив на берег, замочивши ноги, вхопив за кодолу і крикнув: тягнїть разом!

В кождого забродчика була деревяна ляма. Вона обіймала широкою плисковатою деревяною дугою стан а її кінцї були стягнуті спереду ремінцями. Ремінцї застібались деревляною цуркою. До ремінцїв коло пояса були привязані ремінні паски з довбшиками на кінцї. Сї ремінні паси з довбшиками звались живцями. Забродчики закидали на товсту одолу свої живцї;

живці обвивались кругом кодоли, як гадюки, і всисались в неї, як пявки, а довбишки не давали їм розкручуватись.

Половина забродчиків впила ся живцями в кодолу з одного боку мережі ,а друга половина — в другу кодолу по другий бік. Рибалки тягли кодоли, ступаючи назад і з усієї сили обпираючись станом в деревяні ями. Як тільки мережа наближилась до берега, ті, що стояли на кінці кодоли, роскручували живці, перебігали блище до берега і знов впивались пявками в кодолу.

Місяць підняв ся в гору й осьвітив кругом себе море. Все море чорніло, як пооране поле, і тільки блищало широким кружком ясне плесо проти самого місяця. На морі картина була сумна, пекельна, за теж біла пересип, білий берег так блищав проти місяця, неначе від него лив ся білий світ на саме море.

За кодолами з моря вилїзли на берег довгі клячі і потягли за собою чорну обсмаляну мережу. З води полїзли нїби два чорні тини з мережі. На товстих шнурках теліпались чорні раки, неначе здорові чорні павуки; подекуди блищав білий дрібний баламут чи скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами, нїби хто обтикав мережу срібними ножами. Далеко на берег полїзла мережа двома рядами, а за нею показалась з води широка матня, нїби якийсь морський звір висунув з під води голову. Поперед матнї котились цїлі покоси морської трави, камки. Трави позбивались, нїби клуби чорних стрічок. В день був низовий вітер і нагнав з моря богато камки. Горішний вітер зносить камку в море.

— Беріть підсаки! виливайте рибу! — крикнув отаман і з тим словом вскочив у воду та й придавив ногами низ мережі, щоб риба не вискакувала по під мережою.

Забродчики покидали кодоли позабирали підсаки і кинулись до матнї. Вся матня була нїби жива. Вона порушалась, підскакувала, брехалась, то піднималась, нїби людські груди од духу, то знов тонула під водою. Рибалки почали збирати рибу підсаками і кидали далеко в пісок. Дрібний білий баламут тріпав ся цїлими копицями, неначе з під землї вискакував цї-

лий фонтан перел, неначе бризкала з під землї кришталова вода і одбивала в собі проміня місяця. Кругла камбула побивалась, неначе на піску підскакували срібні здорові тарілки. На пісок полетїв здоровий осятер і почав гнути спину ґідковою, розкидаючи хвостом пісок. Разом з піском летїли на всї боки баламути. Потім посипались з матнї на берег здорові лакерди, плисковаті палажки, заблищали морські півнї з черво-

..."і почали лупати по голові довбешками. Дельфин зомлїв..."

ними пірями, заблищали червоно-золоті москалики. Між рибою білїло, як холодець, серце, чи медуза. Ввесь берег нїби танцював проти місяця. Здавалось, що самий пісок ожив і підскакував і бризкав з під землї фонтанами.

Матню притягли на самий берег: там страшно борсав ся дельфин, чи морська свиня. Вона була така здорова, що забродчики не могли витягнути її живою і почали лупити по голові довбешками. Дельфин зомлів і його викинули на берег, як чорну копицю. Морський кіт гострим хвостом порізав одну підсаку і покалїчив одному рибалцї ногу.

— Добра тоня! — крикнули рибалки. — Пане отамане! справляй могорич.

Перша тоня була вся отаманська, а тим, що її тягли недалечко од куріня, од дому, вона звалась домахою.

Кухар набрав риби в ночви і поніс до кухарського куріня варити на вечерю. Риби позбирали в здорові шаплики і всї рибалки пішли на пересип до куріня пити могорич та вечеряти.

Високо лїтало полумя під казанами і лизало язиками перекладину. Сухий очерет тріщав і бризкав іскрами. Дим вив ся клубками в гору. Риба кипіла в казанї, а кругом казана на дзигликах сиділи рибалки і сушили на собі мокрі сорочки. З сорочок йшла пара. Тимчасом отаман частував рибалок горівкою. Чарка переходила з рук у руки. Кухар мішав огонь довгим покрасичом. Огонь палав. Вечеря була готова. Кухар швидко поставив перед забродчиками стябла з сьвіжою рибою і налив у миску сторчака, чи юшки.

Рибалки вечеряли кругом багатя. На фонї чорної ночі всї вони так білїли проти огню, нїби огонь пронизував їх наскрізь, нїби були вилиті з білого прозорчастого скла.

Рибалки були веселі, жартували, дражнили один другого прізвищами. Одного рибалку з таким здоровим носом, як цибуля, продражнили цибулею, другого перепелицею, третього задерихвостом. Инших дражнили так, що й казати не годить ся. Один Микола сидів смутний, похиливши свою чорноволосу голову. Жизнь у забродській ватазї здалась йому лучшою, нїж на сахарнях, нїж у Вербівцї в лихого пана. Отаман був чоловік свій, не пан. Їсти було доволї, та тільки дума про Нимидору не виходила з його голови. І що вона порабляє нещасна з малою дитиною, з старою матїрю? Чи жива вона, чи здорова?

Чи вернеть ся він до неї, чи побачить ся коли з нею на цім сьвіті?

Край неба викотилась, ніби з моря виплила, блискуча зоря, а за нею почало червоніти небо. Море стояло тихе і гладеньке, ніби скло. Рибалки розійшлись по куріняx спати. Декотрі попадáли на землю коло багатя і захрапали, аж пісок задвигтів під ними.

Через кілька днів отаманова жінка та дочка вивезли возом харч для забродчиків. До отаманового хутора було недалеко навпростець, по пересипі та поза озером.

Мокрина знімала хліб з воза і клала на простеляне на траві рядно. Її чорні коси блищали на сонці, як чорні гадюки, а червоне намисто ще прибільшало румянець на її щоках. Легкий стан гнув ся, як тополя на вітрі, тоді як вона доставала хліб з воза і клала його на рядно.

— Позабирай у віз рибу та вези до міста на продаж, — промовив отаман до жінки, а ти, Мокрино, зіставай ся на хазяйстві.

— А хіба-ж я не втраплю до города, чи що? — сказала Мокрина весело і дуже сьміливо. Нехай мати хазяйнують дома, а я трохи проїзджусь в город. Оце хочу набрати собі на новий ґорсет.

— Про мене, їдь, — сказав батько. Він знав, що дочка поставить на свойому, коли того схоче, і не сперечав ся.

Мокрина посклaдала на рядні хліб і зирнула на рибалок очима, неначе блискавкою. Вона вглядїла Миколу і все її лице до самих брів зайняло ся полумям. Микола поздоровшав на чистому морському повітрі й покращав. Чорні брови, чорні вуси запалили серце молодої дївчини. Мокрина не бачила на свойому віку такого гарного лиця, таких чорних брів, таких блискучих карих очий.

Микола глянув на її молоде лице і чогось пригадав собі Нимидору. Він неначе побачив її тут на степу, побачив усю до самих маленьких пружків її лиця: побачив повний вид, чорні брови, побачив навіть велику хустку на голові й червоне на-

мисто на шиї з дукачем. Серед фабрицьких машин, серед фабрицького шуму він почав її забувати, але тут край широкого моря, на вольному степу, на чистому повітрі в його серці знов прокинулось давне щастя і залило слізами його серце.

— Дівчино — горлице! коли-б ти знала, якого жалю ти мені завдала! — подумав Микола, глянувши на Мокрину.

Мокрина забрала рибу, скочила на візок, як степова коза і поїхала до дому озером. Микола довго дивив ся слідком за нею, дивив ся, як синїв оддалеки на возї ґорсет і чорнїли коси на голові, проти вечірнього сонця.

Сонце впало в степ за озером і погасло, а з лиману викотив ся червоний місяць і пустив по водї широку іскряну стежку. На дворі темнїло. Ввесь степ і лиман і озеро і море: все закуталось в якийсь чарівничий тихий сьвіт, повилось прозорчастим сизим туманом. Широкий простор, широка без краю картина навела на Миколу тяжкі думи. Огонь під казаном горів, дим білїв клубками проти місяця. Стовпи з перекладиною чорнїли в диму. Забродчики жартували, вигадували, сьміялись, а Миколї було не до сьміху. Чи не вернутись до Вербівки та забрати в степи і жінку і матїр і дочку? думав він; але як згадав, скільки він пройшов того степу, сїл, містечок, ярів та лїсів, як згадав свого пана, та й махнув рукою....

Рибалки продражнили Миколу Смутком.

Настало горяче лїто. Риби ловились все менче та менче. Отаманська дочка все частїще та частїще навідувалась на берег та все приставала до Миколи, так усїм се кинулось в очі.

В кінцї лїта отаман почав дїлитись доходом: взяв собі половину, а другу оддав грішми забродчикам. Влов був дуже добрий. Рибалки заробили чимало гроший і задумали погуляти. Вони цїлою ватагою пішли в Акерман, посправляли собі нові свитки, а декотрі навіть пошили синї суконні жупани; покупили ясні червоні одеські пояси, нові смушеві шапки; потім найняли музики, з музиками, з церемонїєю перейшли город і пристали коло одного шинку. Повбирані в нову одежу, попідперізувані червоними поясами, вони гордо й пишно йшли по улицї на

горячому сонці, понадівавши шапки на бакір. Їх червоні широкі пояси горіли на сонці як жар, а довгі кінці поясів з сорочками висіли нище колїн.

Рибалки посїдали цїлою ватагою на лавках коло столів і почали частувати один другого горівкою. Музики грали. Рибалки весело гомонїли. Після закуски, вони почали кружляти пиво. Забродчики з близьких сїл пили менче, але бурлаки й приблуди не вважали нї на що і розсипали гроші як полову. Декотрі почали танцювати. Микола сидів мовчки та тяг з фляшки пиво.

— Гей, Смутку, годї тобі смуткувати; йди лишень танцювати! — гукнув Задерихвіст і потяг Миколу за рукав свити!

— Ти думаєш, що я не вмію гуляти! — сумно обізвав ся Микола — брешеш, вражий сину! ще й тебе навчу!

— Ба брешеш, не навчиш! Щоб Задерихвоста хто вчив пити і гуляти! о брешеш, сучий сину; не докажеш, — промовив Задерихвіст, вже трохи пяний.

— А як докажу; що буде?! — промовив Микола.

— Куплю пляшку доброго вина. Ти думаєш менї шкода гроший. Пху! от-що менї гроші. Менї гроші полова, — кричав палкий бурлака.

— А ну, задирай хвоста в гору! — крикнув вже зовсїм пяний Цибуля: побачим, чи вмієш ґедзкатись.

Задерихвіст почав і справдї ґедзкатись: пішов такого тропака, наче і справдї його ґедзи кусали і в спину, і в пяти, і в підошви. Він кидав ногами, викручував пятами, аж земля летїла музикам у вічи; він зачепив чоботом стола і пляшки посипались на землю. Поли синього короткого жупана крутились, як крила вітряка, а червоний пояс миготів на сонцї, неначе зайняв ся огнем і палав.

Микола не втерпів і почав проти Задерихвоста садити гопака; за Миколою пішов у танець Цибуля, за Цибулею Перепилиця, за Перепилицею Макогін, а далї вискочив зза стола Свербигуз. Половина ватаги пішла у танець і здавалось, нїби ватага вітряків схопила ся з місця і затанцювала і замахала

крилами. Махали руки, дригали ноги, метлялись поли синїх жупанів, чорних свиток, а між тим усїм блищали, нїби блискавка мигала, довгі кінцї червоних поясів. Задерихвіст перевязав чорну шапку червоним поясом, Цибуля причепив до пояса велику шовкову хустку, Микола зняв шапку і вихав нею над головою.

— Шинкарю! давай дорогого вина, — крикнув Задерихвіст, сїдаючи на лаву. — Нема більше сили! Микола виграв!

Жид винїс пляшку дорогого вина. Бурлака витяг з гамана гроші і швиргонув жидови на стіл.

— Наливай, свиняче ухо! Задерихвіст гуляє! Бурлака пє, бо гроші є! Пий, гуляй, не жалуй гроший!

Жид не сердив ся і наливав вино в чарку, сховавши в кишеню гроші.

— Ти думаєш, що й ми не пили дорогого вина! — гукнув Корчака. Давай ще дорощого, того, що пють найбільші пани.

Жид винїс поганїщого вина і здер більші гроші з бурлак.

Настав вечір і пяні рибалки ще довго танцювали, сьпївали та пили. Декотрі позвалювались і лежали коло шинку в поросї. Корчака розсипав усї гроші і почав пити наборг; за ним почали пити наборг і другі бурлаки. Опівночі все затихло і вгамувалось. Ватага лежала покотом на землї і хропала на ввесь майдан, тільки два забродчики, побравшись попід руки, довго швиндяли по майдану, та все приказували: "цур йому, пек йому! ходїм, бра, в солому! Держи, цабе, то як раз потрапимо в ворота клунї. Бери цабе! та не пхай ся бо! Он, ондечки стоїть ожеред соломи!" І вони замість соломи, звалились у бурян, попадали лицем в кропиву і поснули, як побиті, серед майдану.

Другого дня забродчики почали прохмелятись. Декотрі хазяїни розійшли ся до дому, але бурлаки ще довго гуляли і тільки на третий день вернулись на роботу, покинувши багато гроший в шинкаря.

Тим часом Корчака з двома вербівськими бурлаками зістав ся в городї, зовсїм роспив ся й мусїв зоставити в жида

новий жулан, чоботи й шапку. Він стрів ся з давними товаришами бродягами й обікрав з ними одну жидівку; забрав зі скринї срібні ложки, що лежали в неї в заставі, забрав шабасові лїхтарі, ще й украв з десяток карбованців. Злодїї перепродували ложки й лїхтарі одному жидови, а тимчасом набігла полїція й половила їх з ложками й лїхтарами. Їх повели в полїцію. В той час Мокрина з матїрю продавала на базарі рибу, бачила всю ту кумедію й прочула, що становий збираєть ся сеї ночи набігти з десяцькими на батькову ватагу й половити всїх бурлак. Вона покинула матїр на базарі, пішки майнула до рибальських курінїв й росказала про все батькови й Миколї.

— Ховайтесь, де хто знає! — промовив отаман: — про мене в степи, про мене в комишї, про мене в море, бо буде біда. Пересидьте який час та й знов вертайтесь на роботу, як минеть ся отсе лихо.

Бурлаки розбіглись в очерета, як курчата в бурян від шулїки.

— Сїдай, Миколо, в човен та тїкай в море; закинь там кишку та й стій, доки я дам тобі знати з берега, бо в очеретах небезпечно сидїти, — шептала Мокрина Миколї: — я розкладу в ночі на березї багатя й буду підкидати в гору головешки. Тодї вертай ся.

Микола кинув ся до малого човна й став човном на морі за кілька верстов від берега. Він бачив звідтїль, що люди на березї заворушились, мов комашня, й приліг у човнї: то набігла на курінь полїція.

День був горячий. Сонце сипало полумям з високого неба. Микола зоглядїв ся, що в него не було нї шматка хлїба, нї каплї води. Йому схотїло ся їсти а потім пити. В него пересохло в горлї, в ротї. Вода кругом човна ще більше дразнила його; смага ще гірше пекла його в грудях у горлї. Він ждав вечера, як свого щастя, поглядав на сонце, а сонце нїби стояло на одному місцї й не ворушилось. Перед ним стояв кручею рівний берег, а за ним на синьому морі плив здоровий корабель, розпустивши всї свої білі вітрила. Гордо й пишно, як білий

лебідь, ледви сунув ся корабель по воді. Пишні вітрила понадимались й біліли проти сонця, ніби виткані з дорогого лебединого пуху, перемішаного зі сріблом.

В одному місці, де небо сходилось з морем, де білів легенький туман, показалась чорна пляма. Та пляма росла й наближалась, неначе сунулась морем якась темна копиця. Микола почув, що тихе море задвигтіло під човном, неначе хтось торкнув море з дна. Темна копиця стала ніби здоровою скиртою, та все сунулась до берега. Тоненький край її заблищав проти сонця ,як срібна каблучка. Білі вітрила на кораблї стали проти неї ще білїщі й блищали, неначе проти чорного пораного поля. В небі зашуміло й загуло неначе сосновий лїс на вітрі, а чорна хмара так швидко росла й бігла, що можна було слїдити за нею очима. Море зчорнїло під нею, й вона разом поглинула корабель. З моря набігла хвиля з білими густими гребінями й почала ніби танцювати кругом човна.

Микола був вперве на морі. Його тверда душа трохи стревожилась, але його горе було важче від тої хвилї. Він сидів на човнї й спокійно й сумно дивив ся на того звіря, що набігав на нього.

В море впало кілька важких крапель дощу, а за ним разом, несподівано загув страшний вітер, кинув човном в гору, як трісочкою. Посипав ся як з решета, страшний дощ, а далї полив як із відра. Море застогнало й загуло, як сосновий бір. Берег закутав ся в туман та в дощ. Сонце зайшло за хмари. Все змішалось в одну міць й злилось до купи: й земля й море. На морі стало поночі, й тільки вітер свистів, шипів та ревів як звір.

Вода почала заливати човен. Високі білі гребінї бились об дошки, підскакували в гору, перелїтали через човен. Микола почав виливати воду з човна руками.

А в той час на березї в курінї сиділа Мокрина й дивилась на страшне море. В неї вся душа похолола. Вона плакала, як мала дитина й не зводила очей з того місця, де стояв на морі човен доки небо разом вияснилось, доки перестав вітер в одну

мить й неначе втік з моря на степи, щоб догулятись ще на степах до схочу.

На дворі разом стихло. Швидко море з берега заблищало, все вкрите білими гребінями по зеленій воді, як буває сінокос вкритий довгими покосами. Сонце ясно блищало зза хмари, небо над морем стало сиве, і на тому небі заблищала пишна веселка. Вона обперлась одним дуже широким кінцем об море, а другим потягла ся далеко, далеко за озеро, за плавні в рівний, широкий степ. Червоні, жовтогарячі й жовті веселичні смуги були такі ясні, неначе горіли тихим полумям, а через широкий край веселки, розстеляний, як павиний хвіст по морю, було ясно видно зелене море, білі гребінї на хвилях, пофарбовані то червоним, то жовтим, то синїм цвітом веселки. Веселка захопила й корабель з його мокрими вітрилами і неначе вкрила його якоюсь пишною дорогою тканкою.

Мокрина наглядїла чорну цятку між білими хвилями і зрадїла, як мала дитина. Вона ждала вечора й задумала тихенько від батька, одвезти Миколї хлїба й води.

Тимчасом до куріня вернув ся становий з десяцькими. Вони дурнїсенько блукали в очеретах та в ситниках, не знайшли бурлак і тільки змокли до самих сорочок. Становий поїхав в город і поставив на сторожі десяцьких на всю ніч, обіцяючи навідатись з города другого дня.

На дворі почало смеркатись. Мокрина взяла тикву з водою, хлїб і вареної риби і пішла ніби до дому, а тим часом вона зайшла далеко, далеко за крутий берег, знайшла легенький човник, сїла в нього і почала ждати, поки зійде місяць. Вона боялась поминути в темряві Миколин човен і виплисти далеко в море.

Зійшов червоний місяць. Мокрина вхопила весло і полинула в море.

Микола, ввесь мокрий, сидів на човнї, неначе деревяний. Він несподївано углядів, що до його наближаєть ся чоловік. Йому здало ся, що то за ним гонить ся десяцький, і він підняв уже важке весло, щоб телепнути його по голові, але запри-

мітив, що в човні сидить дівчина. Червонуватий сьвіт заблищав на її виду, на синьому ґорсеті, на білих рукавах.

— Це я! — Тихо промовила Мокрина, і її легенький човник стукнув, ударившись об Миколин човен.

Микола не йняв віри своїм очам, але чорні брови ясно чорніли на дівочому лобі, а румянець на щоках було видко навіть при місяцеви.

— Десяцькі зостались коло куріня на цілу ніч. Я знала, що в тебе нема ні шматка хліба, і отсе привезла тобі хліба, води й риби.

З тими словами вона поставила в Миколин човен тикву з водою, поклала хліб та рибу.

— Спасибі тобі, Мокрино! яка добра в тебе душа. Чи батько знає, що ти тут? — спитав Микола.

— Ні, не знає і не знатиме, бо я йому не скажу. Хіба ти скажеш....

— Навіщо менї казати... — непривітно промовив Микола.

— Як ти не скажеш, то я не признаюсь, хоч би мене батько вбив.

Микола догадав ся, що смілива Мокрина привезла йому харчі неспроста, і не знав, що й казати Мокринї.

— Чивже-ж ти не боялась сама плисти човном в ночі? — спитав Микола.

— Не боялась, бо знала що тебе знайду. А з тобою менї не страшно. Чого ти такий смутний?

— Нема чого менї веселому бути.

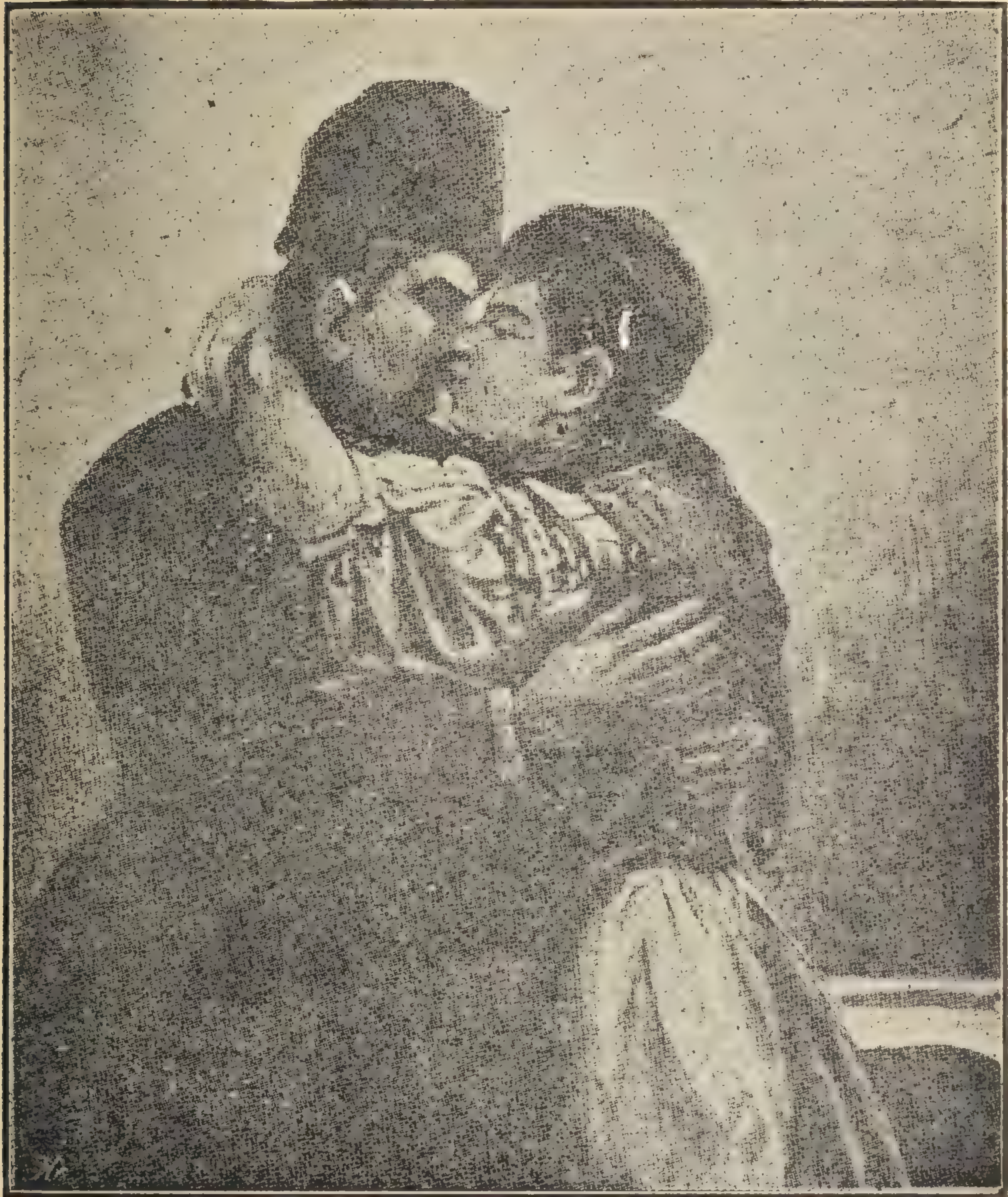
— Ти, певно, покинув батька-матїр десь далеко. Тобі жалко за своєю стороною?

— Мій батько вмер, — тихо обізвав ся Микола.

Мокрина не сьміла більше його роспитувати і промовила: Знаєш що, Миколо?! Я тебе проведу в озеро в очерета. Там тобі буде безпечнїйше пересидїти лиху годину. Висмикни кішку та рушаймо в дорогу.

— А ти ж не наведеш на мене десяцьких? з невірою спитав Микола.

Мокрина спалахнула полумям уся, усім тілом. Вона горяче промовила: не на те я тебе люблю, щоб видати десяцьким.

...."Обвила свої горячі голі по лікті руки кругом його шиї й впила ся в його губи своїми повними, як вишня, горячами як жар губами".

Миколі стало ніяково, стало й жаль бідної дівчини, жаль її чорних брів і румянця. Він трохи не вимовив ся, що він жо-

натий, але як глянув на пишні дівочі брови, на молоде палке лице, на хисткий стан, то його слово задержалось на язиці. Мокрина сиділа з ним поруч. Їх човни черкались боками. Він чув огонь від її горячого лиця, і краса степової дівчини причарувала його на той час при ясному місяцеви, ніби краса русалки.

Мокрина погнала свій човник до берега. Човен качкою полинув, по воді. Микола поплив за нею.

Вона повернула човен в один ерик, прокопаний в озеро, і вони поплили по озеру. Швидко зашелестів об човен густий ситник і Мокрина погнала човни між двома рядами ситнику, ніби по канаві. Чисте, незаросле місце то з'ужувалось, то росходилось, як озеро, то йшло між очеретами, як широка річка, потім знов з'ужувалось, крутилось на всї боки, а далї човен заїхав в таке узьке місце, що ледви сунув ся між двома стінами високого, як ліс, очерету. Мокрина спинила човна.

— Сиди-ж тут, Миколо, та жди мене. В се місце не потрапить сам батько, не то що становий. Я буду привозити тобі харч і чисту воду, доки мине лихо.

Мокрина повернула до свого човника назад. Прощай, Миколо! промовила вона. Микола подав їй руку, Мокрина потягла ся за його рукою, обвила свої горячі голі по лікті руки кругом його шиї і впила ся в його губи своїми повними, як вишня горячими як жар, губами.

— Прощай, Миколо! Я тебе люблю й любити буду, хоч маю й пропасти. На добра ніч! промовила Мокрина, і Микола тільки тоді опамятував ся, як зашелестів десь далеко гнучкий очерет.

— Боже мій! що зі мною дієть ся! Нимидоро, моя голубко, моя безталанна ластівко! Чи вже-ж отсе я маю тебе на віки забути?

Місяць високо вийшов на небо і заглянув в човен через високий очерет. Микола сидів, немов деревянний, схиливши голову. Здавалось, що він був такий мертвий, як той очерет, що понависав своїми китицями над його човном. Перед ним лежав

цілий хліб й стояла неначата вода в тикві. Ввесь той день здававсь ся йому якимсь дивним сном, й в тому снї нїби виплівала з моря дивна русалка, причарувала його чорними бровами, поцїлувала й знов пірнула на морське дно, попікши душу його ласкою, карими та горячими устами.

Довго сидів Микола, похиливши голову, та думав про Нимидору. Вже перед сьвітом він наламав очерету, накидав у човен, напив ся води, повечеряв й лїг спати. І йому все снило ся широке море, вкрите білими филями, снила ся ясна веселка на морі, а по тій веселцї наче йшла Нимидора до нього в стрічках та квітках, в червоних чоботах, в намистї та в зеленому ґорсетї. Там де веселка падала кінцем на море,, там плавала Мокрина з зеленими косами з осоки й нїби ждала Нимидору, щоб потягти її в страшне кипуче море.

Мокрина о півночі вернулась до куріня. Батько вже спав.

—Деж ти була так довго? спитав Мокрини батько.

— Порала ся коло куріня, то вертаючись з криницї з водою заблудила. Я вже сама не знаю, як я не потрапила на додорогу. Мабуть мене нечистий водив.

— Мабуть й справдї нечистий водив тебе до півночі, обізвав ся батько: гляди лишень Мокрино, другий раз не бавись так довго.

Другого дня в ранцї Мокрина пішла до дому а в вечері знов прийшла до куріня, взяла хлїба, риби й води й знов у вечері поплила човном у плавнї, де сидів Микола.

— Чи й досї десяцькі стережуть, спитав Микола Мокрини.

— Й тепер ночують коло курінів, ще й у ранцї навідував ся становий. Сиди, Миколо, нишком, доки вони поїдуть.

Мокрина знов промовляла до Миколи ласкавими словами, а Микола смутно обзивав ся до неї. Йому було й жалко молодої палкої дївчини, було жалко й горячого коханя, але в його нїяк не повертав ся язик сказати Мокринї, що він жонатий й вже має дочку.

Мокрина знов пізно вернула ся до дому. Знов сердилась, мати, знов лаяв її батько.

— Ти, Мокрино, не спроста приходиш пізно до дому. Як мені і завтра опізниш ся, то я на тобі побю ломаку. Чи чуєш?

— Та вже-ж чую: та не позакладало мені вух, сказала Мокрина розсердившись.

— Й де ти бродиш? де ти волочиш ся? — спитав сердито батько.

— Я не бродила й не волочила ся, а тільки одвезла в комиші бурлакам харчі. Хіба буде добре, як вони пропадуть з голоду.

— Чи всім возила харч, чи тільки одному? — спитав понуро батько.

— Та Миколї, коли сказати правду, — сьміливо одказала Мокрина.

— Хіба ти не знаєш, що він не парубок, що він жонатий? сказав батько.

— А хоч би й жонатий, що мінї до того, — насилу промовила Мокрина ніби для неї було байдуже, але вона почула, що в її серце ніби шпигнуло ножем. Вона ледве вдержалась на ногах, вийшла на двір й залилась слїзами. Й жаль, й горе, й коханя, все разом піднесло ся в її душі й затопило всю її душу слїзми.

Тимчасом десяцькі нічого не діждавшись, поїхали собі до дому. Мокрина насилу діждала вечера й, нікого не питаючись, побігла до човна і поплила до Миколи.

Микола вглядів її заплакані очи і дуже стрівожив ся.

— Чого ти, Мокрино, плакала? Може яке лихо стало ся? — спитав він.

Мокрина нічого не сказала, тільки заридала. Й сором й горе було видно на її молодому лици. Вона почервоніла, як намисто на її шиї, та все плакала. Микола був такий ласкавий до неї, так гарно дивив ся на неї! Вона й голови не покладала, що він її не любить.

— Миколо! — чи то правду казав менї батько, що ти жонатий?

Микола все постеріг й йому стало дуже жалко дївчини.

— Коли тому правда, — сказала Мокрина, сьміливо підвівши голову, — то забудь свою жінку, забудь для мене, бо як не забудеш її, то я сама собі смерть заподію: я повішу ся, я втоплю ся, я пропаду, я сама не знаю, що я собі заподію, тільки я не перестану тебе любити, поки мого віку.

Мокрина ґрізно й дико блищала карими очима, але пісия своїх слів, похилилась на край човна, як гнучка очеретина, і заридала голосно, як плачуть малі дїти. Микола бачив її маленькі руки з тонкими пальцями, що впили ся в край човна; бачив тонку шию, де червонїли разки доброго намиста.

— Не плач, Мокрино! Щож маємо робити. Знать така вже божа воля.

Микола сидїв мовчки, а Мокрина не пiднимала голови і тихо хлипала. Ввесь дївоцький сором вернув до неї. Їй сором було підвести очи і глянути Миколї в очи.

В очеретї стало тихо, як у хатї. Водяна курочка виплила з очерету і крутила ся по водї трохи не коло самого човна. Дика качка вила ся над плавнями, впала в очерет коло самого човна, злякала ся, крикнула на все горло, затріпала крилами і знов пурхнула між очеретом, наробивши шелесту.

Мокрина на силу підвела ся, посидїла, закривши очи рукавом; а далї промовила, наче нїчого між ними й не було.

— Бери весло та прямуй за мною. Тепер тобі можна вернутись до куріня.

Мокрина сїла на човнї, вхопила весло, відіпхнула ним поляглий очерет і посунула вперед свого човна. Микола поплив за нею. Вони плили між комишами, через озера і Мокрина не обернулась до Миколи, не заговорила з ним, не подивилась на нього. Її тверда душа задавила в собі всї слези та не задавила свого безталанного коханя...

Мокрина знов пізно вернулась до дому. Батько знов накрив її мокрим рядном.

— І де ти в іродового батька волочиш ся? — грізно крикнув батько. — І чого ти ходиш до бурлаки?

— Ходжу тим, що його люблю. Лайте мене бийте, а я все таки ходитиму, все таки його любитиму.

— Пху, на твого дурного батька, на твою дурну матїр! — крикнув батько, несподївано вилаявши себе самого і свою жінку. — Он до тебе в осени прийдуть старости. Готуй рушники.

— Як прийдуть то назад підуть, — сказала Мокрина і пішла на город.

Розігнані бурлаки знов збігли ся до куріня, знов почали ловити рибу. Починала ся тепла тиха осїнь. Забродчики попрочищали ерики, повикидали пісок і почали ловити кефаль. Пожирувавши на плавнях, кефаль почала вертатись з озера в море. Забродчики ловили її в ериках, заставляючи ерики очеретяними тиниками.

Робота на чистому повітрі, на вольному морі здалась вербівцям далеко лекшою, нїж робота в сахарнях. Вони стали здоровші, веселїщі, проворнїщі. Декотрі жонаті вербівцї позабували своїх жінок і через десяток років поженились в друге, заробили грошей, поробили собі вальковані хати і розпочали хазяйство. Акерманщина почала вкриватись українськими селами, з садами й виноградниками.

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і поженившись, завели господарство. Потім десь узяв ся бесарабський жид і поставив недалеко від землянки шинок. Отаман поставив на городї вітрак. Над озером зачинало ся українське село. Вербівцї на сьміх назвали село Вербівочкою, хоч у нему не було вербової гільки.

Микола вже зібрав грошей і хотїв й собі ставити землянку. Йому так огидно було бурлакувати, так хотїлось осїсти і оселитись на одному місцї! Але в него все була думка вернутись коли небудь до дому, до жінки, до дочки. Та думка відбивала в него охоту осїстись в далекій сторонї і знов кинула його в бурлацтво.

Раз в осени перед самою Покровою Микола сидів у вечері над лиманом і відпочивав після роботи. Рибалки вже спали. Микола взяв скрипку і розважав себе, граючи ті пісні, що Нимидора любила співати. Його думки літали далеко-далеко, понад Вербівкою, коло свого саду, коло свого двора, коло Нимидори. Коли се понад ним щось зашелестіло. Він оглянув ся. То була Мокрина. Проти заходу блищали її темні очи, червоніло намисто на шиї. Вона стояла, підперши щоку рукою, і слухала його пісню.

— Грай, а я послухаю, — тихо промовила вона. — Я вже давно стою та слухаю.

— Мокрино! йди до дому. Твій батько буде сердитись на тебе й на мене. Скаже, що я тебе зводжу з розуму.

— Про мене, нехай сердить ся. За всі голови байдуже мені. Щож маю робити, коли ти мене зводиш з розуму.

— Схамени ся Мокрино! ти думаєш, що ти мене не зводиш з розуму? Та щож маю робити, коли моя така доля.

Микола знехотя задивив ся на її тонкі брови, що чорніли, як шовкові шнурки, знехотя милував ся її горячим личком. На него тхнуло знов жаром тих горячих уст, що впили ся в него тоді, як він ховав ся в очеретах. Мокрина чарувала його своїм огнем.

— Миколо! Мій голубе сизий! — сказала Мокрина. — Чи зоря свитає на небі, чи сонце грає, чи ніч покриває землю, думка про тебе тліє в моїм серцю. Я в ночи не сплю, і як ти мені присниш ся, то душа моя звеселить ся й заграє, як ластівка на сонці. Прокину ся, тебе нема і моє серце знов завмирає. Я нігде не знайду собі поради. Чи місяць сьвітить, чи сонце гріє на моєму серденьку туга та печаль.

— Не дражни мене, дівчино, своїм щебетанєм; не губи мого віку, бо я й без того нещасливий.

— Миколо! забудь свою жінку. Ти не вернеш ся до дому; ти її забудеш. А коли ти мене любиш, то я піду з тобою хоч за сине море. Я готова втічи відси з тобою.

— Чи добре-ж воно буде? Чи годить ся менї кривдити твого батька й матїр.

— На що менї батько, мати, коли я тебе люблю? Очи твої карі! біда менї з вами. Як я на вас гляну, то й плакати перестану. На щож ти запалив мою душу карими очима? — промовила Мокрина. Обертаючись до Миколи і ломлючи руки. — Прийми, море, моє грішне тїло!

Мокрина кинулась до моря, як прудка коза. Миколу взяв жаль. Він біг за нею слїдком, схопив її за руку.

— Подумай, дївчино нерозумна, що ти робиш...

— Рада-б я думати, та вже й думок не маю; рада плакати, та вже висохли всї мої сльози.

— Голубко, Мокрино. — Промовив Микола, взявши її за руки. — Пожди, не губи своєї душі й своєї краси. Я-ж нїде не дїнусь; буду тут служити. А хто зна, що далї буде?

Мокрина нїби знов ожила. Вона впала на Миколине плече й заплакала... заплакала тихими, як лїтня роса, сльозами...

Пізною добою Мокрина верталась на хутїр, забувши сором, забувши батька-матїр, й все на сьвітї.

В її серцї почалась розвивати неначе весняна рожа й сповнила всю душу пахощами. Вона стала спокійнїйшою й неначе заховала усе в свойому серцї. Нїхто не чув від неї нї піснї, жарту, нї веселого слова. Вона все ждала, вона мала надїю...

Микола довго стояв над морем. Хвиля тихо билась об беріг й шелестїла неначе лїс на тихому вітрі. Він заслухав ся, й йому здало ся, що нїби шелестять верби над Роставицею, над тою хатою, де спочивала Нимидора. А з його думки не сходив червоний вид Мокрини, її горячі сльози й палка, молода, чарівнича любов. Він дуже, дуже задумав ся. Його душа заколихалась як човен на хвилястому морі; та не довго. Тверда натура поставила на свойому.

Отаман полюбив Миколу й настановив його кришалем, себ то своїм помічником. Микола з двома кодїльничими глядів кодол й порядкував, як отамана не було дома. В добрі роки він

чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалось в шинках, найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в городі.

А Мокрина все ходила до Миколи вечерами, все дивилась на його чорні брови та карі очі. Вона все ждала...

V.

Другого дня після того, як Микола покинув Нимидору й пішов на заробітки, Нимидора мусіла йти на панщину. Вона йшла на панщину — плакала, йшла з панщини — плакала. Настав вечір, й Нимидорі здало ся, що вже минув рік, як Микола покинув її. Вона лягла спати на лаві коло кватирки й все слухала, чи не вернеть ся Микола, чи не постукає у кватирку. Тільки що стара Джериха задрімала на печі, Нимидора з просоня схопила ся з постелї й закричала на всю хату: "мамо, вставайте, Микола прийшов!"

Мати схопила ся з печі. Її здало ся, що знов щось страшне дієть ся в селї.

— Де Микола? — що ти говориш Нимидоро? — спитала переляканa мати.

— Хіба-ж ви, мати, не чули? — Микола постукав у кватирку; я йому й відчинила двері. Він ввійшов у хату, обняв мене, поцїлував, та й знову пішов. Мамо! він десь ховаєть ся на дворі.

Стара мати вигорнула з печі жару, притулила до жарини скалку, роздула жар, запалила скалку й засвітила каганець. Нимидора стояла серед хати з дикими очима, з червоним, як жар, лицем.

— Може тобі щось приснилось; може тобі, дочко, так здавало ся. Чиж вже отсе він вернув ся? Та його пан зараз віддав би в москалї.

— Мамо! Микола на дворі. Ходім на двір! він десь ховаєть ся, сказала — Нимидора — я лїтала слїдком за ним по степах зазулею, а як сїв спочивати, я стала керницею. Він напив ся води; він плакав за мною, й його слези впали на моє лице. Я вернулась з ним до двору. Мамо! Микола ховаєть ся

на дворі.

Перелякана мати вийшла на двір. За нею вийшла Нимидора. На дворі стояла темна ніч. Ніде не було навіть чути шелесту верб на городї.

— Нимидоро, голубко! лягай спати та перестань думати про Миколу, — говорила мати; а в неї самої ноги і руки дрожали.

Минув день. Нимидора не переставала плакати. Настав вечір і Нимидорі знов здавало ся, ніби Микола ввійшов у ворота, перейшов двір і пішов у садок. Мати на силу догнала її і привела в хату.

— Мамо! — я бачила Миколу. Він говорив зі мною в садку, пішов через леваду в верби і мене за собою манив.

Мати перелякалась: вона подумала, що Нимидора притужила Миколу, і що до неї лїтає перелесник.

Тим часом по всему селу пішла чутка, що до Нимидори лїтає перелесник. Одна баба розказувала, що бачила на свої очи, як огневий змий упав в вивід над Джериною хатою. Молодицї говорили, тяжко зітхали і нараяли матері повезти Нимидору в монастир до одного черця. Про того черця скрізь по селах пішла слава, що він вичитує екзордію і виганяє з людей нечисту силу.

Стара Джериха вийняла з скринї звій полотна, взяла карбованця грошей, найняла в сусїда конячку і повезла Нимидору в монастир.

Нимидора сиділа на возї блїда, як смерть, і не знала що з нею робили.

В суботу над вечером вони приїхали в монастир і пішли до старого черця, отця Зенона. Черця не було в дома. Його знайшли десь між скелями та лозами над Россю, де він трохи не втопив ся. Вся одежа на нему по пояс була мокра. Люде росказували, що нечиста сила мстилась над отцем Зеноном, завела його в річку, і як би не трапились люде та не витягли його то нечиста сила булаб його втопила.

А тимчасом дїло було зовсїм не так. Отець Зенон як зав-

сїгди, піцов до шинку, добре впив ся і, замість до монастиря, повернув між скелї тай шубовсьнув просто в Рось. Люди витягли його з води і мокрого привели в монастир. Він того дня не міг вичитувати екзордії і навіть не ходив до церкви на вечерню.

В неділю в ранцї отець Зенон проспав ся й прочумав ся, і до него почали приводити біснуватих. Один чоловік усе хрестив ся і без перестанку кричав: "Господи милостивий! возьми мене до себе!" Якась молода вдовиця, свіжа і румяна ,без перестанку росказувала однаковими словами, як її видали заміж за нелюба. Другу молодицю піймали аж на дзвіницї, де вона дзвонила в усі дзвони. Її привели в келїю до черця, а вона кляла його в батька в матїр, кричала диким голосом, плювала на образи, й на хрест.

Отець Зенон, низенький і товстий, як печериця, з товстими навислими бровами, все моргав за кождим словом та читав над Нимидорою екзордію. Нимидора слухала: вона сама йняла віри тому, що в неї й справдї сидить нечистий дух.

Віддавши черцеви звій полотна і карбованця, стара Джериха з Нимидорою пішли до церкви на службу, висповідались і одговілись. Нимидора вийшла з церкви спокійно. Гарний хор в церкві, гарні образи, сила богомільцїв, все те трохи її розважило і заспокоїло. Вона вернулась з матірю до дому спокійнійшою, нїби і справдї збувшись в монастирі нечистої сили.

Зісталась Нимидора нїби вдовою. Зимою вона з тещею пряла панське прядиво, а лїтом ходила на панщину. Вона віддала своє поле одному чоловікови з половини. Минув рік, минув другий, про Миколу не було нї чутки, нї вістки. Нимидора розпитувала про него на ярмарках, ходила по сахарнях; нїхто не бачив і не чув про Миколу. Вже поросли верби й вишнї, посаджені Миколою над Раставицею, а Микола не приходив. Нимидора трохи відійшла та все співала, сидячи зимою за гребінем, про милого, як він збив ся з дороги, вертаючи до дому, як він з иншою залицяв ся і від милої відцурав ся.

Десять років після того жила стара Джериха а на одина-

цятому померла. Нимидора плакала за нею як за рідною матірю. Поки була жива Миколина мати, Нимидора ніби чула її дух в хаті. Тепер для неї зісталась одна втіха, дочка Любка.

Любка росла, як в саді вишня. Вона була дуже подібна з лиця до Нимидори; в неї були такі темні очі, такі чорні, тонкі брови на широкому лобі, такі довгі, розкішні коси. Нимидора жалувала її, пестила й не давала робити важкої роботи. Любці минуло десять років, а Нимидора вже складала в скриню придане, вже пряла рушники, й готувала хустки.

— Дочко моя! сядь у вишневому садочку та вишивай рушники! Нехай я одна зазнаю горя. Коли-б хоч ти була щасливійша від мене!

Любка співала як соловейко в гаю, та вишивала великий рушник хмелем, зірками та великими орлами. Нимидора наче вдруге переживала свій вік в своїй Любці.

Хто давно знав Нимидору, той тепер не пізнав би її. Вона стала бліда; повні щоки висохли й позападали; очі погасли, тільки один рівний стан не зігнув ся навіть від важкої роботи. Нимидору изсушила, извялила нужда, як холодний вітер зелену билину. Лиха недоля изстаріла її за часу. Минула половина її літ, а вже здавалось, що Нимидора доживає свій вік.

Любка виросла й стала дівкою, гарною на все село. Нимидора квітчала її милувала, як рожу в садочку. Тілько що минуло їй шіснацять років, а до неї хлопці стали слати старостів. Любку посватав гарний парубок, Олекса Чабаненко. Нимидора справила сиріцьке весілє без батька й прийняла зятя в прийми в свою хату.

Після Любчиного весіля, Нимидорі нічого більше не зіставалось на сьвіті; вона почала думати про свою смерть, наготувала собі сорочку й намітку, придбала грошей на похорон, на подзвінне, на евангелію. Кождої неділі, кождого празника вона ходила до церкви й на службу й на вечерню... Кождого року вона ходила до Києва в Лавру на прощу та все молилась за Миколу по київських монастирях, щоб він був живий та здоровий та вернув ся до дому хоч перед її смертю.

Минуло два десятки літ від того часу, як пішов в сьвіти Микола; пішов третій десяток і Нимидора вже почала забувати його. Вона почала забувати його вид, його очі, голос. Ввесь його образ плавав перед нею вже неначе в тумані. Нимидора почала слабіти й старітись, й знов їй забажалось побачити Миколу. Вона хотіла побачити його хоч раз перед смертю.

— Не вже-ж се я умру й не побачу його перед смертю? — часто говорила Нимидора дітям.

Й вона знов почала думати про нього, сидячи за гребінем коло печі, думала про нього, стоячи в темній церкві по вечірні, та все просила Бога, як останної ласки, попрощатись з ним перед смертю.

Настала весна. Нимидора пішла до Київа, одговілась й вернулась до дому та все думала про Миколу. Вона шукала його між богомольцями в Лаврі, розпитувала всяких людей з далеких країв, й нічого не допиталась. Микола почав їй снитись.

Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полї. На дворі місячна ніч. Один повний місяць стоїть серед неба, а другий сходить зза лїсу, червоний як жар, та здоровий, як віко від дїжі. Микола жне поперед неї, а вона поспішає за ним та ніяк не дожене його. Коли підведеть ся вона, аж на дворі вже день. Одно сонце серед неба, а друге тільки що сходить в червоних хмарах. Снить ся їй, що вона молода дївчина, в квітках та стрічках, підперезана вишиваним рушником, убрана, як до вінця. Микола молодий, з чорними кучерями на голові, в білій сорочцї, підперезаний червоним поясом. Їй хочеть ся подивитись на його лице, а він не обертаєть ся. Вона тільки бачить з боку його повну, румяну щоку, чорну брову й чорний вус. Пшениця валить ся йому на плече, з колосків бризкає золоте зерно, сиплеть ся на чорні кучері, на білу сорочку. Микола обернув ся до неї й глянув на неї. Вона побачила його молоде пишне лице, чорні брови, ясні очи й так зраділа неначе вона була готова йти з ним до вінця.

Нимидора прокинулась й почула, що її душа затріпалась

як птиця на волї. Вона почала хреститись та молитись й знов задрімала.

І здаєть ся їй, що вона в Київі в Лаврі, на вечері на Страстї. Лавра повнїсенька людей. Всї люде стоять з сьвічками в руках. Вся церква в сьвічках, од низу до самого верху, а десь з верху, з високої банї ллють ся на неї голоси такі дивні, такі гарні, що її здалось, нїби вона в раю. Коли оглянеть ся вона назад, аж коло неї стоїть Микола, сивий, як голуб, з сивими вусами, тільки брови чорнїють, як шнурки. В його лице нужденне, сухе, поморщене. Він бере її за руку, й вони в двох з сьвічками в руках. Нимидора оглядає ся назад, весь нарід счез, й вони в двох з сьвічками йдуть все низше й низше вузенькими печерями.

По обидва боки стоять домовини а в тих домовинах лежать живі мощі з довгими сивими бородами, з чорними бровами і блискучими очима. Нимидорі стало страшно, а Микола все далї, все глибше веде її за руку. В однїй домовинї вона вгляділа отця Зенона, котрий читав над нею екзордію. Він все моргав товстими сивими короткими бровами. Вже вони минули всї мощі, всї страшні мертві костисті голови, минули мощі, що стояли закопані в землю по пояс. Вже їм свічки погасли, а вони все йдуть глибше та глибше. Дивить ся Нимидора, аж перед ними заблищав червоний пекельний сьвіт. Їй здаєть ся, що вона з Миколою вже на тамтім сьвітї.

Узенька печеря розступилась, й перед нею стала страшна здорова печера. Зверху понависало здорове каміня, розпечене й червоне, як горяче зелїзо. Під одною скелею стояло смоляне озеро. Воно кипіло як вода в горщику, клекотїло, било ся в ключі під розпеченою скелею. Серед того озера стояв по пас в смолї пан Бжозовський, весь чорний та обсмолений. На його голові горіло волося й вся шкура порепалась, як на обсмаленому кабанови. Рогаті й хвостаті чорти висїли скрізь по камінї, як кожанки й поливали Бжозовського зверху горячою смолою. Нимидора подивилась на Миколу й побачила його старе, як у діда поморщене лице, все облите пекельним червоним сьвітом.

її стало дуже страшно. Від жару і чаду вона не могла дихати й... прокинулась.

Прокинулась вона, встала, й почала класти поклони перед образами за Миколу.

— Сего літа я вмру. Менї снив ся сеї ночі мій чоловік, та так страшно, що й сказати не можна, говорила в ранцї дітям Нимидора, розказуючи свої сни...

— Та то, мамо, ви думаєте про батька, та вам й снить ся, — говорила Любка.

— Нї, дочко! моя смерть уже в мене за плечима. Так менї стало важко, що вже не стає духу дихати. Се вже моя смерть давить мене в грудях. Коли-б вернув ся твій батько хоч перед смертію.

Через тиждень Нимидорі приснив ся знов сон: нїби вона блукає в ночі на якомусь широкому степу. Все небо вкрите чорними хмарами. На дворі душно, як у пеклї, а на всему небі блищить страшна блискавка й гремить грім без перестанку, як у гробину ніч. З одного боку блисне блискавка червоним світлом, а вона бачить Миколине лице все червоне, неначе з розпеченого зелїза; з другого боку блисне зелена блискавка, а Миколине лице блисне зеленим сьвітом, неначе лице утопленика; то знов мигне блїдий сьвіт, й вона бачить його мертве лице, з закритими очима; то знов мигне огонь ясний, як сьвіт сонця, й перед нею мигне молоде, пишне, веселе, парубоче Миколине лице з румяними щоками, з чорними бровами. Нимидорі стало страшно. По всему небу наче лїтають огневі змиї, все небо нїби тріскаєть ся від верху до самого низу й вздовж й в поперек. А кругом широкий без кінця степ. Нїгде не видно нї деревця нї хатини. Коли се зразу перед ними зашуміла по камінї річка. Небо по серединї проломилось й звідтіль зійшло серед неба. Вона побачила за річкою на горі пишний сад, де між зеленимї яблунями росло дерево з золотими яблуками, де на дереві лїтали й сьпівали райські птицї з золотим пірєм, з золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами. Вода шумить між камінями, підкидає в гору хвилї, а з каміня

на камінь лежать хисткі кладочки. Микола пішов вперед і повів її за руку. Вона глянула в низ на страшний шум й в неї голова заморочилась. Загремів страшний грім. Сонце впало з неба в річку. А блискавка все бігає по небу... Нимидора прокинулась й вся трусилась, ніби в пропасниці.

— Дочко моя! знов мені снив ся твій батько, та так страшно. Чи вже-ж се він вернеть ся до мене перед смертію, говорила Нимидора.

Тимчасом в народї пішла дивна чутка, пішла й покотилась по селах, як грім по небу; то була чутка про волю. Всі записувались в козаки, бо говорили, хто запишеть ся в козаки, той не робити ме панщини. Десь узялась звістка, що воля вже прийшла від царя, та її ховають від народа попи, бо держать руку з панами. Нарід почав приставати до попів, щоб вони читали народови волю, почали знущатись над ними, мучити їх.

Та чутка, як хвиля на морі, дійшла й до Вербівки. Нарід гомонїв по ярмарках й розносив гомін по селах. Нимидора прокинулась ніби від тяжкого сну. Вся її душа затріпалась як птиця якоюсь надією. Вона думала, що от-от Микола почує про волю й вернеть ся до неї.

— Господи! коли-б менї пожити на сьвіті хоч рік. Я знаю, що Микола вернеть ся почувши про волю, й попращаєть ся зі мною на сім світї, — говорила Нимидора.

Цьвіли сади й одцьвітали ся, а Микола не вертав ся. Вже зелене жито почало половіти, а його не було. Нимидора почала слабіти й залежуватись та все його ждала. Настала Петрівка, Нимидора на силу одговілась. Вже її на силу носили ноги. Вона ізсохла, звяла; лице поморщилось й потемнїло, тільки темнї очі блищали між чорними зморщками.

Раз Нимидора сидїла коло вікна і дивилась в відчинену кватирку. Вона дивилась в садок, де зеленїли вишнї й груші, де щебетали соловейки, а в далекому лузї між вербами кувала зазуля. Коли се проз самий її вид пурхнула в кватирку ластівка, полїтала кругом стїн, сїла на образ, пощебетала, знялась,

знов пурхнула назад в кватирку і сховалась в вишнях.

— Се вже моя смерть приходила до мене! Се не дурно прилетіла в хату ластівка, — говорила Нимидора.

..."Ні, мамо! Бог з вами. То соловейки щебечуть в садку, говорила любка."

Через тиждень Нимидора злягла і більше вже не встава-ла. Її давило в грудях, і в неї не стало духу дихати. Вона все

прислухалась, чи не йде Микола, все посилала Любку на двір виглядати, та тривожилась, як собаки гавкали на дворі.

— Піди, дочко, відчиняй ворота! батько прийшов. Щось стукнуло коло воріт, — говорила ніби через сон Нимидора, ледви відкриваючи помотані вії й віка.

Любка виходила на подвіря і знов вертала до хати. Нимидора на силу зводила дух.

— Любко! не прийшов батько? Мені здаєть ся, що я чула його голос за вікном, — говорила, як через сон, Нимидора.

— Ні, мамо! Бог з вами. То соловейки щебечуть в садку, говорила Любка.

Нимидора не побачила Миколи й перед смертю. Вона вмерла безталанною, як і родилась безталанною. Сусіди завертіли її голову наміткою і поклали на лаві. Нимидора лежала жовта, як віск. Сусіди входили й виходили, а Любка голосила над матірю, припавши до неї. Вона так гарно плакала, що всі молодиці в хаті плакали разом з нею.

— Ненько моя, голубко моя! на щож ти мене рано покидаєш? Чиж я тебе не любила, чи я тобі не годила? Чи я рано не вставала, чи я тебе не доглядала, що ти мене на віки покидаєш?

— Ненько моя, ластівко моя! Десь ти богато горя зазнала, десь ти богато сліз виляла, що не хотілась на сім світі жити, та полинула, як сива зазуля, в далеку сторону. Коли тебе, моя матінко, дожидати в гості? Чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи білими вишневими садами?

— Ненько моя, лебідонько моя! Звідкіль тебе ждати, звідкіль виглядати? Чи з заходу, чи зі сходу, чи з-за синього моря, чи з широкого степу? Чи прибудеш до мене, моя матінко, бистрою річкою, чи буйним вітром, чи дрібним дощем, чи білою хмарою, чи прилинеш до мене сивою зазулею та закуєш в вишневому садочку?

— Ненько моя, золоте насіння! Деж тебе посію, моя матінко рідна? чи в синьому небі, чи в зеленому лузі, чи в вишнево-

му садочку? Чи зійдеш ти зіркою на небі, чи розівєсь ся повною рожою в садочку!

Всї молодицї плакали й говорили, що нїхто в цїлому селї не вміє так гарно голосити, як Любка.

Поховали Нимидору на кладовищи разом з її тещею й тестем. Любка посадила край могили вербу, а її чоловік поставив невеличкого хреста. Всї люде в селї жалували за Нимидорою і просили Бога, щоб їй хоч по смерти легко було лежати й землю держати, бо на сему сьвітї жизнь її була важча від сирої землї.

VI.

Микола все служив забродчиком в Ковбаненковій ватазї. Мокрина довго любила його та все давала гарбузи своїм женихам. Батько її лаяв, мати плакала, просила, та нїчого не помагало: Мокрина вийшла заміж аж через кілька років, тодї, як простигло її серце і Микола покинув Ковбаненка.

Раз Микола полаяв ся і трохи не побив ся з отаманом. Почала ся весна. Забродчики з отаманом збирали ся виїзджати на море ловити рибу. Вони поскладали наводи на віз і вийшли з села цїлою ватагою. Першу весняну красну тоню, по давному звичаю, взяв собі отаман усьо. Тоня вдалась і справдї красна: невід був повнїський баламутів, осятрів, білюги, лякерд, та морських півнїв. Рибалки насилу виволокли її на берег.

Отаман вивіз забродчикам могорич. Могорич був скупенький. Забродчики неначе ковтнули муху і почали підіймати отамана на сьміх.

Красна тоня вдалась добра; але того лїта риба ловилась дуже погано. Забродчики роздїлили в осени дохід і насилу заробили по двайцять карбованцїв. Отаман їх трохи ще до того й обдурив: не дав цїлої їх частки. Вони пішли в город пити могорич, і їм не стало не тільки за що похмелитись, а навіть впитись.

Другого дня в вечері вони вернулись до отаманської хати дуже лихі. Отаманша винесла на вечерю черствого хлїба і

вчорашної печеної риби, що в инчий час вона викидала качкам.

— Чи вжеж, пане отамане, в тебе не найшло ся кращої риби нам на вечерю, — сказав сердитий Микола, чи вжеж за таку красну тоню ми ще будемо гризти позаторішний хліб?

— А деж я візьму сьвіжого, коли не напекли? — сказав отаман.

— А миж десь узяли красну тоню, котра одна була варта нашої праці за ціле літо.

— Як коржа, так коржа! як спечемо то й дамо! — сказав насмішкувато отаман і тими словами роздражнив Миколу.

Микола схопив ся з місця і крикнув.

— Давай, отамане, добру вечерю, а то полатаю боки отсим києм!

Микола вхопив дручка і кинув ся до отамана. Отаман вхопив за кінець дручка і потяг до себе. Між ними почала ся тяганина.

— Пусти! — кричав Микола.

— Ба не пущу! Яке право ти маєш зо мною битись?! — кричав отаман.

— Ти думаєш як ти отаман, то велике цабе? били ми й не таких панів, як ти! — крикнув Микола і сїпнув дручка так, що обшмульгав отаманови руки.

Отаман кинув ся на втїкача. На дворі наймит гарманумав пшеницю, тягаючи волами колодку по розкиданих і розвязаних снопах. Отаман перескочив через вал і побіг по-за волами. Микола зачепив ся ногою за вал, дав сторчака в пшеницю і тільки через те не достав отамана дручком по спині. Отаман побіг кругом хати, і Микола погнав ся за ним слїдком. Отаман вскочив у сїнь і запер двері засовом.

— Не виходь же з хати, бо вбю! — кричав Микола, гуркаючи кулаком в двері.

Отаман знав Миколинї норови і справдї запер ся в хатї та й не виходив, доки Микола не лїг спати.

Микола вдосьвіта забрав свої манатки і пристав до другої ватаги.

Отаманови було шкода Миколи. Він служив йому дуже добре, помагав навіть в господарстві і був добрим крилашем. На другу весну він пішов до Миколи, перепросив його гарненько; вони помирились і запили сварку могоричем. Микола знов вернув ся до Ковбаненкового куріня.

Довго служив Микола в забродській ватазї і заробив чимало грошей. Він поставив собі землянку, почав навіть господарювати, але йому було тяжко жити самому, і він знов пристав до товариства.

Тим часом з Вербівки все втікали люде від лихого пана Бжозовського. Багато їх спиняло ся по сахарнях, багато пішло на заробітки до Одеси. Буваючи в Одесї, Микола стрічав ся з вербівцями і затягав їх до Ковбаненкової ватаги. Він роспитував про Нимидору, про свій ґрунт, про матір, про пана Бжозовського. Він бачив, що вертатись до Вербівки не можна.

Тим часом Бжозовський багато втратив своїх пащанних людей і почав їздити скрізь по сахарнях та заганяти їх до дому. Богато народа він вернув до Вербівки, та нїгде не знаходив Джері.

Він памятав його кулак, і на його грудях огнем пекло те місце, де його вдарила мужича рука.

В той час в Акерманї настав становий, Поляк з Київщини, близький приятель Бжозовського. Перебіраючись з місця на місце, той Поляк забрив аж на Бесарабію і дізнав ся, що в забродських ватагах богато вербівського народа. Становий налетів несподївано з полїцією на Ковбаненків курінь, похапав богато вербівців, і між ними й Миколу. Їх усіх позабивали в кайдани і посадили в тюрму. Становий зараз дав знати Бжозовському. Бжозовський маючи дїло в Одесї, поїхав до Одеси, а потім і до Акермана. В него душа стрепенулась від польської пихи. Він був готовий втратити пів Вербівки, аби тільки пімститись над Миколою.

Бжозовський поїхав до Акермана і подав бумагу в суд. Одначе йому не видали підданих без суду.

Довго сиділи в тюрмі рибалки, доки їх покликали на суд.

Бжозовський ждав тиждень, ждав і другий, а суду не було. Вже минув місяць, Бжозовський витратив богато грошей, проживаючи в Акермані а суду все таки не було. Бжозовському здавало ся з нудьги, що й його посадили в тюрму, як і його підданих. В кінци всего його покликали в суд. Два москалї з рушницями на плечах привели на суд десять вербівців. Вони вглядїли свого пана і поспускали голови. Один Микола грізно дивив ся на пана своїми темними пронизуватими очима. Бжозовський, вже зовсїм сивий, витріщив на його свої здорові очи і, здаєть ся був готовий з'їсти Миколу очима.

Перед судом стояло десять чоловік бурлак. То не були обідрані, замлїлі, нещасні бурлаки, які пробувають на українських сахарнях. Перед судом стояли здорові високі люде, повбирані в добру одежу. Між усїми бурлаками видавав ся Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим сьміливим поглядом. Його не зігнула недоля і тяжка неволя. Його брови й вуси чорнїли, а голова нїби снїгом припала. Виски й тїмя ще чорнїли й лиснїли і тільки нїби білим пилом припали, а сивина обхопила кругом його голову, нїби білим вінцем, як буває у чорнявих людий з міцним густим волосєм. Він був високий, плечистий чоловік, з дужими руками з широким станом. На його міцних руках було видно нїби дротяні, напружені жили. Його велике лице було дуже виразне, з широким лобом, з помірним тонким носом, з маленькою ямкою на перенїсї, від котрої розходились на обидва боки чорні рівні брови й низько понависали над очима. З під брів блищали невеликі темні горді очи. Лице трохи зуживалось в низ й кінчилось мягким круглоÂватим підборідєм. Губи були обведені дуже виразно. Широкуваті щоки спускались від очий й від висків вниз рівно, нїгде не западаючи. Невисокий але широкий лоб ясно сьвітив ся під волосєм підстриженим рівним пружком над самим лобом, від того пружка просто й рівно спускались у низ підстрижені виски, й обхоплювали лоб на обидва боки, неначе чорні рямця. Чорні довгі вуси висїли вниз як дві пявки. Нї один пружок лиця не ховав ся десь в середину, тільки одні очі лежали глибоко

в ямках, ніби поховались під бровами, й виглядали звідтіль й розумно й хитро, й сміливо й гордо, та все повертались на бік, ніби говорили, що вони нікому не ймуть віри. Ті очі були ніби живі: вони ніби говорили й думали, та ніби чогось остерігались. Другі бурлаки, побачивши свого пана, стояли, похиливши голови. Здавалось, ніби вони побачили свою смерть, що підняла над їх головами зелізну косу.

— Як тебе звуть? — спитав ся судія в Миколи.

— Я Йван Посмітюха, — промовив Джеря низьким голосом, ніби з домовини.

— Він зветь ся Микола Джеря! — крикнув Бжозовський, не втерпівши, й заблищав своїми сірими, круглими витрішкуватими очима.

— Якого ти вероісповеданія? — питав далї судія по великоруськи.

— Бесарабської, — відказав Микола не зрозумівши слів судії, й думаючи, що він його питає про губернію.

— Я не про те питаю. До якої церкви ти ходиш? — питав далї судія.

— Часом ходжу до кривдянської, а часом до акерманської, як трафить ся.

— Не про те мова мовить ся. Якої ти віри? — питав судія вже сердито.

— Якоїж я віри... християнської! такої, як й люде, — говорив Микола.

Судія розсердив ся й почав кричати.

— Звідкіль ти родом? Де жив твій батько, й як твій батько звав ся.

— Я таки тутешний з діда й з прадіда. Я родом з Кривди. Батько мій звав ся Посмітюха й діда люди дражнили Посмітюхою.

— Він родом з Вербівки, з київської ґубернії, — обізвав ся пан, дивуючись з Джериних слів.

— Я в Вербівці з роду й не був й не знаю, де вона, — тихо обізвав ся Микола.

— Ти втїк з Вербївки; вже тому більше, як двацять років, — говорив пан.

— Може хто коли й втїкав, тільки не я, — гордо сказав Микола.

Судія розсердив ся, покинув питати Миколу і обернув ся до инших бурлак.

— А тебе як звуть? — спитав він у другого чоловіка.

— Я Грицько Посмітюха.

— Ти не родич Йванові Посмітюсї?

— Я його син, — сказав бурлака дуже тихо, спустивши очі до долу. Було видко, що се йому було ніяково брехати, та недоля силувала до того.

— А тебе як звуть? — обернув ся судія до третього бурлака.

— Я Карпо Посмітюха, — обізвав ся чоловік несміливо.

— Ти не доводиш ся родичом сим двом Посмітюхам? — спитав судія.

— Я Йванів брат, — як через сон промовив чоловік, зовсїм нахиливши голову, бо він був записаний в Кривдї Миколиним братом.

Судія спитав четвертого чоловіка, а далї пятого. Й ті назвали себе синами Джері.

— Тай багацько-ж у тебе синів, та й ще немолодих! — говорив судія сміючись, а з ним разом зареготали усї урядники. Пан тільки витріщив очі на ту кумедію, й не знав чи ті люди жартували, чи зовсїм подуріли.

Другі бурлаки звали себе усякими призвищами, якими їх позаписували в акерманських селах, але не тими, що їх звали в Вербівцї. Пан на силу спостеріґ ту штуку.

Судія заглянув у пашпорти. В пашпортах були такі самі призвища, якими бурлаки себе назвали. Він звелїв відвести бурлак до тюрми, а на суд привести того старосту й писаря, що видавали пашпорти. Судія знав як робилось дїло в Акерманщинї, й тільки реготав ся.

Знов Москалї одвели бурлак в тюрму. Смутно, як дощові

хмари, вони йшли в тюрму. Їм хотілось лучше йти на Сибір, ніж вертатись у Вербівку до пана. Вони знали, що пан не дурно приїхав й дурно не поїде до дому. Бжозовський знов мусів ждати кінця того суду й вже нерад був, що виїхав з дому. Він тільки тішив себе тією надією, що дасть Миколї кілька сотень різок, помстить ся над ним, й віддасть його в москалї...

В той час як бурлаки досиджували свій час у тюрмі, стало ся велике діло. Прийшла народня воля, й панщина на віки згинула. Чутка про ту волю ще не дійшла в акерманський закуток, не дійшла й до тієї тюрми, де сиділи бурлаки, але пан Бжозовський почув про те діло, й ніяк не йняв тому віри.

Знов відчинили ся двері в тюрмі: знов москалї повели бурлак на суд. На суді вже стояв й староста й писар з Кривди. Там уже був й пан Бжозовський.

А тим часом прийшла бумага про волю. Про неї вже оповістили в церквах тієї неділї. Судія бачив, що бурлацьке діло розвязувалось тепер зовсім инакше.

Бурлаки стояли ніби під шибиницею. Судія вийняв лист про волю й прочитав його. Бурлаки нічогоссінько не розуміли.

— Чи зрозуміли, про що я прочитав? — спитав він у бурлак.

Судя почав виясняти їм, що вони від того дня вже вольні, не панщанні, а коли хотять дістати землю, то щоб скорше вертались не до Кривди, а до своєї господи, звідкиль вони повтікали.

Бурлаки стояли нї живі, нї мертві, одначе нї один з них не йняв судії віри.

— Ну, признавайтесь тепер, чи ви справдї Посмітюхи! — жартував судія. Ви тепер не пащанні, а вольні, й вертайтесь коли хочете до дому.

Бурлакам здало ся, що судія підходить тільки до них такими штуками, щоби допитатись, хто вони такі...

— Нї, пане! ми таки Посмітюхи з батьків, з дїдів, з прадїдів! — сказав Микола.

— А я вам дам пашпорти на волю й звелю вам йти до господи, ще й панщини не робити.

— Воля ваша! Ми таки кривдянські Посмітюхи з дідів й прадідів, — знов сказав Микола, дивлячись у вікно з коса.

Судія махнув рукою, а пан Бжозовський стояв тепер ні живий, ні мертвий, як стояли нещасні бурлаки з початку суда.

Бурлаки тільки тоді пойняли віри, як від них відступили москалї з рушницями, як їх випустили й справдї на волю, й вони розпитали про волю в людей на селї.

Тільки тодї вони ніби на сьвіт народились.

Від тепер ми вже й справдї не Посмітюхи! — промовив Микола. — Прийдеть ся знов вихрещувати наново, на старі призвища, та не знаю, в кого вихрещуватись.

— Мабуть у Вербівцї, як казав судія, — говорили бурлаки.

Пан Бжозовський потилїпав ся до Вербівки, а бурлаки почали й собі лаштуватись в далеку дорогу. Вони продали, що мали, зібрали грошей, діждались теплих днів й весною розпрощались з отаманом та й рушили в далеку дорогу. Тільки позоставались ті, що поженились в Акерманщинї вперве й ті, що поженились вдруге при живих жінках.

В той час в Кривдї й в инших акерманських селах, померла велика сила народа. Помер й невміраючий Посмітюха з усіма синами й братами одного дня, а Кишеневська консисторія, роздивляючись на книги, перелякалась від такої страшної пошести в Акерманї й в цілій Бесарабії. Пішла навіть чутка, що знов прокинулась на Бесарабії бендерська чума.

Знов перед бурлаками розістлав ся скатертю широкий степ, знов пішли вони знакомими шляхами. Вони не йшли; здавало ся, самі ноги несли їх до дому, В кождого на душі була думка про батька, то про матїр, то про жінку, та дїтей.

— Чи застанемо живими своїх? — знехотя вимовив ся Микола; а ніхто не обізвав ся на його слова. Кождому було радісно, але над тою радістю в кождого на душі ніби лежав важкий камінь.

Богато сіл, богато городів минули бурлаки: богато неділь начислили вони в дорозі, доки прибились до Вербівки. Сади цвіли й одцвітались, жито в поли зняло ся руном й пішло в гору, а вони все йшли та йшли, доки одного дня над вечір перед ними не розіслалась на долині Вербівка. Всі бурлаки стали на горі й дивно дивились на рідне село. Вербівка зеленіла своїми вербами, садами й молодою огородиною. Кождий шукав очима своєї хати; в кождому сльози навертались на очах. Вербівка дуже змінилась. Село розрослось понад Раставицею. В одному місці виріс цілий новий куток.

Бурлаки спустились з гори й ввійшли в село. З ними стрічались люди та все незнакомі, та все ніби чужі.

— Чи є тут у вас в селї Джерина хата? — спитав Микола в одного парубка.

— Нема в нас такої хати. Була кажуть, Джерина хата, а тепер вона вже Чабаненкова, бо баба Нимидора Джериха видала дочку за Чабаненка.

— А жива-ж, чи здорова Нимидора Джериха? — спитав Микола, й в нього затрусив ся голос, а з голосом затріпотіла уся душа.

— Того року вмерла; й не довго слабіла, — сказав парубок.

Микола тільки й примітив, що Вербівка закрутилась перед ним: була зелена, потім стала жовта, а потім вкрилась ніби туманом, а потім він уже й не бачив її за слїзми, неначе над селом схопили ся хмари і залили дощем усю весняну зелень.

Микола пішов знакомою греблею. Верби по обидва боки греблї стали такі товсті, що їх трудно було обняти в двох. Він повернув переулком й вглядів свою оселю.

— Щож тепер я знайду на своїй оселї? — думав Микола, підходячи до воріт.

Микола прийшов до воріт й спер ся на них, похиливши сиву голову та оглядаючи подвіря. Де колись стала повітка, там тепер давні вербові кілки стали товстими та здоровими

вербами. Хата присіла й трохи похилилась на бік на причілок. Вікна покосились, двері понизшали й ввійшли в землю. Тільки стіни біліли, як і колись давно. Старе дерево в саду посохло, а на його місце повиганялись молоді буйні яблуні та вишні.

Микола перейшов двір, рипнув сінешними дверима і ввійшов у хату. Молода молодиця поралась коло печі, а якийсь молодий чоловік стояв коло стола. Молодиця була рідна Нимидорина сестра; така вона була похожа на Нимидору. В неї достоту були такі чорні брови, такі темні очи, такі румяні щоки, тільки лице було біліще й ніжніще. Миколї здалось, що то була Нимидора, в той час як він тільки що оженив ся.

— Добрий вечер вам! — промовив Микола, дивлячись на хазяїна й хазяйку заплаканими очима.

— Доброго здоровля! — відізвалась Любка і широкими очима глянула на Миколу.

Її широко роскриті, темні очи, її голос, лице, все те нагадувало Нимидору, ніби на него через ті очи глянула Нимидорина душа; через той голос заговорила до него сама Нимидора з сего сьвіта. Микола не вдержав ся: поцїлував Любку і зaридав, як мала дитина. Вся його тверда, міцна душа розтопилась, як віск на горячому огни, і розплила ся слїзми.

— Не впізнаєш батька, бо з роду його не бачила! — на силу вимовив Микола. — А деж твоя мати?

Любка догадалась, хто прийшов до неї в хату. Вона засмутилась, здивувалась, не знала, що казати, і тільки мовчки стояла коло печі. Одначе в її серцї не зворушилось нї крихти дитячого жалю дочки до батька. Перед нею стояв зовсім чужий для неї чоловік. Для неї навіть було чудно, що він називав себе її батьком. Їй усе здавалось, що батько давно вмер і лежить в землї. В її серцї якось помішалось, скаламутилось, так що вона не знала, чи радїти, чи плакати.

— Чи давно вмерла мати, Любко?

— Торік у петрівку, на — силу промовила Любка. Мати ждала вас, все посилала мене виглядати.

— Тай не діждалась! така вже наша доля! — промовив

Микола: ти вже, Любко, вийшла заміж; а я тебе покинув ще в колисці.....

— Ми недавно побрались, — сказала Любка, показуючи на чоловіка.

— А хата стала ще низша; мабуть осіла. І образи ті самі, — промовив Микола; — перед ними молилась твоя мати. Чи ви вже вільні?

— Вже, хвалити Бога, не робимо панщини, — обізвав ся Любчин чоловік: ще оремо старе поле, а се, кажуть, приїдуть наділяти нас землею.

— Якби не панщина, може-б і ваша мати була жива, і яб не стиняв ся в світах більше двацяти років. Чи давно померла моя стара мати?

— Бабуня померли давно: ще я була дівчиною, промовила Любка.

— Чи добреж вам жило ся без мене? — спитав Джеря.

— Ет! яке там добро! бідували та побивались з матїрю до остатного часу, — сказала Любка. Як би не така тяжка робота, то можеб мати й тепер були живі. Сїдайте, будьте ласкаві, — сказала Любка і хотїла назвати Джерю татом, але язик сам задержав на кінчику те слово.

Джеря мовчки вийшов з хати, перейшов двір, пішов у садок, а далї пішов на город, на леваду понад річкою. Високо й густо розріс ся вишник, що він насадив неначе зелене гнїздо; через него навіть не проходив промінь сонця. Верби коло тину стали дуплинасті і взяли ся порохнею. Микола шукав очима тої розкішної гілястої груші, з під котрої він уперве побачив Нимидору, як вона брала в Раставицї воду. Груші вже не було й слїду. Микола ледві налапав ногами в кропиві сухий спорохнявілий пеньок. Від него не пішло нї одного паростка. Микола пригадав собі той пишний вечір, пригадав той дивний сон, що снив ся йому, як він спав під грушею, те кришталеве листє, ту дивну жар птицю, що нїби співала Нимидориним голосом.

Любка повела батька на кладовище і показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глубоким ро-

вом. На окопі росла густа береза. З одного боку по окопі росли високі верби. Сонце тільки що сіло за горою і його останнє рожеве проміня гасло на самих вершках верб. Любка показала Джері Нимидорину могилу під вербами. Могила вже заросла травою. Микола зняв шапку, перехрестив ся й похилив голову, держачи обома руками шапку перед собою. Любка плакала. З Миколиних очей покотились дві здорові слези і впали у траву.

На дворі було тихо, як у хаті й мертво. В тій тиші було чути, як смерть витала над кладовищем. Микола довго стояв і думав а потім тихо промовив, махнувши рукою:

— Все померло, все померло й сліду не зосталось. Марно перегоріло й перелетіло моє житє і тепер зістав ся тільки попіл доки його не поглине сьвята земля.

Одначе Микола помилив ся: з него не швидко став попіл. Він і сам не добачив, що в нему ще горів великий жар, як після спалених дубових дров. Під сивим волосєм притаїлась здорова, міцна, запекла й правдива душа.

З кладовища Микола пішов до священника і найняв панахиду за Нимидору. Любка пішла до дому, ввійшла в хату, зглянулась з чоловіком і перекинулась кількома словами.

— Це батько твій прийшов! — промовив чоловік.

— Здасть ся, батько, бо дуже плаче за матірю, — промовила Любка.

— Деж се ходив твій батько так довго? Мабуть десь бурлакував, — спитав чоловік.

— Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакала ся, та набрала ся лиха, то мабуть нікому так не доводилось бідувати, як матері.

— Та мабуть батько не від добра втікав. Адже-ж й Кавун утік: повтікали й инші наші вербівці, — говорив чоловік.

Микола остав ся жити при своїй дочці. Дітям з початку було дуже чудно. Любка першої ночі таки добре бояла ся: для неї все здавало ся, що до їх убрав ся якийсь бурлака ще й

лиха наробить у хаті. Вона насилу привикла звати Миколу батьком. Він так й зістав ся для неї чужим чоловіком.

Микола пішов по селу, познаходив старих знакомих людей, почав про все розпитувати, а далі зайшов з ними до шинку та поставив їм з горя такого могоричу, що й сам з ними звалив ся під лавку й проспав там пяний цілу ніч.

— Отсе, як я здорово запив своє бурлацтво, — говорив Микола встаючи в ранці з під лавки. Не я пю, моє горе пє!

Цілий тиждень Микола запивав своє гірке бурлацтво й приходив до дому пяний. Дочка й зять зглядались між собою й мусїли мовчати. Зять знав, що він живе в тестя в приймах.

— Не сердьтесь діти! — говорив до них Джеря: — пропю свою біду, та й закаюсь пити, поки й мого віку...

Микола й справді швидко закаяв ся пити; за свої гроші купив коняку з візком й почав хазяйнувати. Його натура, як велика річка після весни, почала входити в свої береги, але часом в-ряди-годи знов виходила з берегів й розливала ся бурлацтвом, доки зовсім не заспокоїлась на старість.

Тим часом на селї завели ся нові порядки: вже завели волость й громада вибрала головою одного богатого чоловіка й поклала йому плату на рік двіста карбованців. Голова зараз почув де раки зимують, й почав з писарем потроху обкрадати громадський скарб, стояв за свій богатий рід й всі громадські повинности скидав на вбогих хазяїнів.

Раз голова прислав до Миколи десяцького, щоб він дав свого коня під станового.

Микола знав, що конї самого голови й його богатої рідні стоять дома в повітках.

— Нехай голова дає свої конї або пошле до своєї рідні! — сердито відказав Джеря.

Голова прислав до Миколи десяцького в друге. Микола дав коня, але зараз пішов до шинку, де було чимало громадян, й почав на голову нарікати за те, що він усю громадську вагу скидає на бідних хазяїнів, а собі вже поставив нову хату з сьвітлицею та з кімнатою, наче панську економію.

— Голова краде наші гроші, а ми мовчимо. Він швидко переведе наші коні й худобу, а ми будемо йому на все настачати. Хіба таки в нас на селї й людий нема. Даймо чередникови сто карбованців, то він буде таким самим головою ще й спаспбі скаже! Скиньмо його, ірододового сина! нехай знає, що громада великий чоловік.

— То й скиньмо! Правду ти, Миколо, кажеш! Чи вжеж таки в нас на селї доброго чоловіка не знайдеть ся. Виберімо ще вбогого. Бачили вже богатих в головах, побачимо й бідних!

Старий аж трухлявий жид, той самий, що колись брав у заставу одежу старого Джері, як Микола женив ся, налив Миколї пів кварти горілки й трохи не долив.

— Чом-же ти не доливаєш вражий сину! — крикнув Микола на жида: — ти думаєш, що я не знаю, скільки ти заробляєш на тих недоливках?

— А скільки зароблю на тих недоливках! — спитав старий шинкар. Бодай мінї Бог не долив стільки віку, скільки я тобі не доливаю.

— Прийшлось би тобі давно пропасти, — сміяв ся Микола: — ти не доливаєш на сто карбованців на рік.

— Ойваай! — куди пак на сто карбованців! — Як би тому була правда, то яби досї був багатим купцем.

— Давай ще пів кварти! — крикнув Микола.

Жид налив пів кварти й не долив на цїлий палець. Він бачив, що Микола був вже трохи пяненький. Для пяних не тільки що не доливав, а ще й води підливав.

— Доливай, іродова душе! — крикнув Микола.

— Ну! як доливай? Хіба я не налив? — промовив жид, — й підлив ще дві краплї для людського ока.

Микола вхопив кварту й кинув жидови в лице. Горівка потекла йому по лиці й по бородї, залила очі й рот. Жид прискав, як кіт, що понюхав перцю.

— Потривайже ти, псявіро! не будеш ти сидїти в наших шинках. Ти думаєш, ми не знаємо, скільки відер горівки ти дав

голові та писареви! Скинемо ми й тебе з парафії, як і голову. Сам сяду в громадському шинку, а тебе не пущу.

— Хто тобі забороняє? сідай про мене, сам ще й дочку свою посади — зачав шинкар.

Громада зібрала ся в волость і загула, як бжоли у вулию. Багатого голову скинули і вибрали головою чередника. Всї громадські шинки повіднїмали від жидів і віддали двом чоловікам, таки вербівським. Старий жид уже розплодив у Вербівцї цїле жидівське гнїздо. Його три сини держали шинки й крамницї, а в кождого сина куйовдило ся в хатї цїле гнїздо жиденят. Старий жид рвав на собі волося і проклинав Джерю на всї застави.

Тимчасом почали надїляти селян землею. Пан забрав собі кращі землї по долинї, понад річкою, а половина села мусїла забрати землю на самих шпилях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері й його зятеви. Та гора була така крута, що в великі доцї ріля скочувалась з водою в низ, а воли ледви тягли плуга по косогору. Окрім того під панські землї відійшов лїс, а в тому лїсї були людські сади. Ті сади належали хазяїнам спокон віку. Вони росли на балцї серед густого лїса. Там був і садок Джерин, там стояла з давних давен пасїка його батька.

— Панове громада! говорив Джеря людям. Пан хоче нас скривдити, та ми до того не допустимо. За що будемо платити такі навіжені гроші? Чи вже за ті лисі гори! Як собі пан схоче, а я не хочу брати того поля, не буду навіть сього лїта сїяти на ньому хлїба, а хто посїє хлїб, то буде ворог громадї!

— То й не сїймо! — гукнула громада: — а хто почне орати, тому ми полатаємо киями боки. Треба подавати лист на пана і за поле, і за наші батьківські сади.

— А вжеж треба! Минула ся панщина; тепер і ми пани і свого докажемо, говорив Микола.

Громада й справдї того року не орала й не сїяла хлїба на тому полї.

Тимчасом пан поїхав до міста і пожалїв ся, ніби Джеря

бунтує громаду. Мировий посередник потяг руку за паном, і Миколу з кількома ватажками звязали, відвели до міста і посадили в тюрму.

От тобі й воля! — говорив Джеря; — от тобі й вернув ся до господи! І на щож було вертатись у сей проклятий край! Будь він тричі проклят від Бога і від людей!

Половина села не орала і не сіяла того року. Пан не хотів назад брати того поля. Так воно стояло ціле літо толокою.

Тим часом і в других селах люде не хотіли брати поля; і в других селах давали їм землю неродючу. З столиці прислали повірочну комісію. Комісія розібрала діло вербівських селян і звеліла наділити їх кращою землею. Їм повертали навіть ті хуторі й сади в лїсах, що польські пани ще попереду від них повідбирали. Джерю випустили з тюрми на волю. Пан зненавидів його і не знав, як його викурити з села, а Джеря обходив панський двір десятою улицею і зарік ся навіть заробляти хліб на панському полї. З того часу Джеря як тільки було почує дзвоник станового або справника, то зараз втікає з села в хутір у ліс.

І до кінця свого віку Джеря йшов проти панів та жидів. Чи вивозив він на ярмарок картофлю, цибулю, капусту або огірки, він нїколи не продавав панам, відказував їм грубо, сердито з великою злостію, мало не проганяв їх від воза. Жиди підпоювали декотрих громадян, підбивали їх віддати їм громадські шинки, та нїчого не вдіяли. Джеря підбив громаду подати ґубернаторови лист, щоб жидів зовсім виселити з села.

В Вербівцї настав молодий піп і почав брати велику плату за треби. Джеря перестав ходити до церкви, і як було вглядить попа, то зараз хапаєть ся за свою кишеню. В рядигоди одначе Микола молив ся Богу в пасїцї хрестячись та кланяючись до схід сонця.

На старости лїт любив довгими зимовими вечерами розказувати дочцї й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми стрічав ся. Дїти слухали й засипали кругом нього і на його руках.

Пішли инші часи, пішли инші люде. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою у ночі при місяцеви, як людський хліб стояв не зжатий, гнув ся до долу й висипав ся, а люде на панщині хватали серпами панський хліб. Тепер стало діло на виворіть: на людському поли стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжатий. Пани, в тяжку для селян годину, почали наймати зимою строкових на жнивяний час за нікчемну плату і накладали велику пеню на того, хто пропускав у жнива дни. Стала знов маленька панщина: се стали в польських панів звісні порції....

Джеря вгорював людий не ставати на ті порції, а сам перебрав ся на все літо в свій хуторець, в садок, де він розвів чималу пасіку. Він був за пасічника і в других пасіках, що стояли близько від його пасіки.

Був пишний тихий літний вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло курева з своїми малими онуками. Невеличка пасічка стояла в балці на косогорі в садочку, а проти неї, на другий бік балки, тягла ся крута гора, як стіна, вся зверху вкрита лісом, а з низу густою ліщиною.

Коло пасіки росли на балці старі сади; а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелї. Балка, вкрита садами, вила ся попід горою і ховалась далеко, далеко в старому липовому лїсї. В садках було ще знати окопи, та ями зарослі терном та ліщиною. То було померше село, може ще нещасливіще, ніж була Вербівка, може знесене татарським або ляхівським мечем та огнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставляна від півночи очеретом. Коло очеретяної стіни притулив ся курінь. Під улийками вили ся розчищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низький хрест, з двома дошками, прибитими від верхнього кінця хреста на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видно образ Зосима й Савватія. Під хрестом стояло корито з водою для бжіл.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гіля

ь пасіку над улийки. За пасікою зеленів маленький баштан. довге гарбузинє вилізло на курінь, і почеплялось по тину. На самому курінї білів здоровий гарбуз, неначе виліз, щоби погріти свої боки на сонцї. В одному кутку коло ворітець тлїло курево, і легенький дим вив ся в гору і ховав ся в густому гілї старої грушї. Джеря сидів на пнї коло огню і держав на руках маленького замурзаного хлопчика. Коло него сидїло дві дївчинки, а старший хлопець з батогом в руках стояв проти дїда і не зводив з нього очей. Джеря був сивий аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очи, а з під них і тепер блищали темні як терен, грізні очи. Довгі сиві вуса спускались в низ, а голова, вся крита волосям, білїла як вишневий цьвіт. На підборо̀дї й на щоках блищали пеньки білого волося, неначе виступили з лиця краплї роси. Його лице й тепер сьміливе й горде. Сорочка його дуже білїла проти зеленої трави та зеленої грушї.

Любка стояла під гілями грушї, схиливши голову на одну руку і підперши щоку рукою. Дїд роздав онукам по огіркови і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Дїти слухали неначе яку дивну казку та все розпитували дїда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мале дитя заснуло на його руках.

А в пасїцї гули в улийках бжоли якимсь густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди лїниво лазили кілька бжіл. Дві три бжолї снувало лїниво понад хрестом та й ті попадали в вічка. В пасїцї пахло медом, пахло молодою травою та квітками. Серед пасїки десь узялась кавуняча бадилина, сплела ся з широким листом огірка і побігла до одного улийка довгою зеленою стежкою. Між улийками зеленїла трава, синїли довгими рядочками сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червонїли, нїби кровяні краплї, червона смілка, жовтів кущик дроку. Над пасїкою лежала тиша, роскішна вечірня тиша. Сонце косим проміням пробилось червоним огнем під яблунями, та важкими дубами, запалило сьвітом зелену траву, улийки, зелений лист на

грушах і облило сивого діда рожевим сьвітом. Проти сонця, проти ясного заходу, чорніли стовбурі дубів та груш, неначе вилиті з важкого кавуна, а товста порепана кора ніби жеврі-ла жаром.

Вже сонце зайшло, вже сон розлив ся над густими садами, над густим лїсом, а дїд усе розказував, а дїти все слухали, а бжоли все гули, ніби гула золотими струнами кобза, пригра-ваючи до чудової казки - пісні пасїшника Миколи Джері.

